

Козацька помста

Андрій Чайковський

I

Хоч би ви й знали Красноставці на правобережній Україні, то вони тепер не те, ідо в давнину. Тепер усе на світі перемінилося, переіначилось, а з колишніх Красноставців тільки й слави, що став великий, розлогий zostався та й той став не такий тепер, як колись-то, не та й глибина. Здебільшого комишем поріс, а то й висох зовсім. В давнину тут було інакше. Став був ширший і більший, а вся околиця поросла старим дубовим лісом з великими та глибокими балками, в яких могло кілька сотень людей враз із кіньми сховатись. За ставом стояв тут в давнину пишний кам'яний замок пана Овруцького. Замок оточений високим муром та глибоким ровом з того боку, де не було ставу, звідкіля запливала вода в той рів. У тім красноставецькім лісі починається наше оповідання. Про те красноставчани, хоч і саме село не на тім місці стоїть, добре тямлять. Столітні діди показують своїм малим правнукам те місце, де стояв панський замок. Оповідать, що zostались там ще глибокі темні муровані льохи, а в них скарби заховані, та ніхто б не зважився їх шукати, бо пильнує їх якась нечиста сила. Красноставчане обминають з острахом те місце, поросле бур'яном і терниною, а кому вже пильна потреба туди переходити, то хреститься, хоч би й удень. Є такі люди в Красноставцях, що чули в своїй замковій руїні серед бурливої ночі пекельні стогони, крики та зойки, начеб кого мучили. Говорять, що це душі замучених людей так голосять, та хіба що не за собою, а за тим паном, що тут у давнину жив та людей катував.

Та цур йому й пек! Дух святий при нас хрещених! А ми вертаймо в ту давню давнину, яких три сотні літ від нас, в ті страшні часи народного одчаю й лютого гніву на панів-гнобителів, в часи нашої славної козаччини.

* * *

Було се одної літньої ночі. Місяць уже запав, блищали тільки на блакитному небі ясні зорі, неначе хто дукати розсипав. На дворі було тихо, навіть вітрець не дув. Навіть нічна іггицл заснула. Малою доріжкою красноставчанського лісу їхало двоє козаків і стиха між собою розмовляли.

- Так ти, Карпе, справді не знаєш, якою смертю твій покійний батько загинув?

- Не знаю. Як мені се знати? Тоді я ще дитиною був, та й то ще не діждав кінця його кончини, бо мусів утікати від панського гніву. Я тільки це тямлю, що того страшного дня вернувся покійний батько з замку якийсь не свій. Був знеможений, лице подряпане; блідий, з скаліченою рукою, з якої кров ішла. Мама питає:

- Що тобі, Петре, таке приключилося?

- Нічого, - каже, - пригоду з конем мав. Чортівський кінь трохи мене не роздавив.

Не міг мене з сідла скинути, так упав враз зо мною на землю, потовк мене, притолочив. Я ледве видобувсь з-під нього, кости собі нам'яв та руку скалічив...

- Дати тобі їсти? - питає мама.

- Чогось не хочеться.

І сів батько кінець столу, спер голову на руки й чогось важко задумався. А я сиджу біля печі на землі та дивлюсь на батька. Мені жаль стало, що батько не взяв мене на коліна, не погрався зо мною, навіть не глянув сим разом на мене. Та не було мені часу заплакати, бо в сій хвилі скінчився під нашою хатою якийсь гамір. Мама глянула крізь віконце та тільки руками сплеснула, мов нежива стала.

- Ой лишенько, панські гайдуки йдуть.

А в нас, коли було хто кликне: панські гайдуки йдуть у хату, то те саме, як би сказав: татари йдуть.

Батько прокинувся з задуми й підвів голову.

Увійшли гайдуки в хату, вхопили, мов чортяки, мого батька та й вивели. Батько, мов неживий, не оборонявся. Мама стала голосити та не давати. Її потягнув гайдук. нагайкою по плечах, аж кров крізь сорочку виступила, а другий штовхнув кулаком у груди. Вона впала на землю, а батька повели на замок. Я страх налякався й увесь задубів.

За батьком побігла й мама, а я став плакати. За якийсь час убігає в хату Прокіп Верета, побратим мого батька, а мій хрещений батько, й ухопив мене на руки.

- Утікаймо, - каже, - Карпе, бо біда буде.

Він поніс мене поза хатами, огородами, аж заніс мене до лісу, де ми тепер є. Тут вів мене за руку, бо аж захекався, несучи мене. Ми увійшли в таку гущавину, в якій я ще до-сього часу ніколи не бував. Не тямлю, як довго ми йшли, поки не зайшли в хату старого лісника Прокопа Самійленка. Я його добре знав, бо він не раз приходив у нашу хату й приносив мені кришку меду. Тепер вони щось пошептали між собою, й мій хрещений батько вернувся в село, а мене залишив тут. Я плакав та рвався до мами. Старий заспокоював мене як міг, дав меду, хліба, а коли се не помагало, став мене лякати гайдуками. Вони певно прийдуть і мене заберуть, коли не перестану плакати. Се допомгло. Я затикав рота руками, щоб плачу не чути, поки не заснув. Не знаю, як довго я спав. Мене розбудили серед ночі. В хаті побачив я двох козаків. Один сивоусий уже, а другий молодий. Коли вони в хату прийшли й звідкіля взялись, я не знаю. Сей старший став зараз до мене підморгувати, забавляти, всміхатися та пестити.

- Збирайсь, козаче, в дорогу, - каже, - поїдемо...

- До тата?

- Еге ж, до тата, до мами, - ну, швидко! Тоді я цілком зо сну очунявся, бо заспаний був.

Мене загорнули в кожух і посадовили на коня. Сивоусий козак Охрім Чепурний держав мене наперед себе на сідлі.

- Здоров будь, Прокопе! - гукав Охрім.

- Благослови, Боже, в щасливу дорогу, - відгукнувся Прокіп.

І ми поїхали лісом. Така їзда вколисала мене, й я заснув. Прокинувся я удосвіта, коли ми стали серед ватаги козаків.

- А ти що, Охріме, хлопця придбав? Чиє воно? - питає отаман.

- Козацька дитина, - каже Охрім... - Таке мале, а вже від мученицької смерті втікати мусить.

Я того всього не розумів. Від якої смерті втікав? Хіба ж дід Прокіп мене вбити хотів? Він був для мене все такий ласкавий, меду мені приносив... "Щось старий Охрім не так говорить", - думав я.

Побули ми там один день, відпочили. Я звик до козаків, вони до мене. Граються зо мною, голублять, на коня садовлять, дають пістоль у руки, шаблю та сміються, що не можу вдержати.

А мені від часу до часу нагадається мама, то й заплачу.

- Не плач, козаче, - кажуть мені, - не личить козакові плакати. Ми тебе завеземо до мами, що пригорне, приголубить, мов рідня, та ще й до сну заколише, пісеньку заспіває... не журись.

Ми рушили в дорогу. Їхали цілими днями-ночами, вже не тямлю, як довго. Та мені в дорозі дуже подобалось. Б степу так було гарно, сонячно, тепло. А вони, мої рідні, берегли мене, мов ока в голові. Та що тобі про се говорити!.. Хіба ти не знаєш, як наш брат дітей любить?

Завезли мене спершу до якогось зимівника, де жив старий Охрім Чепурний. Коли старий ішов у похід, то віддавав мене на Січ, між ровесників. Але звичайно він ніколи зо мною не розлучався. Було верне звідкіля, то навезе мені цілу копицю всячини: іграшок, коників, буханців, калачів, медівників, що хоч греблю гати. А мені раз у раз говорить: "Слухай, Карпе, пам'ятай, що ти козацька дитина, що твого батька пан замучив. Знай, що ти з Красноставців, Петра Кожуха син, що з тебе має вирости козак на славу. Служи вірно товариству січовому, матері Січі. Пам'ятай, що тобі треба за батька-мученика помститися. Виростеш, козаком будеш, то поїдь до Красноставців, а там розпитай за Прокопа Верету. Він тобі хрещеним батьком приходиться. Мені передав тебе мій старий товариш, теж Прокіп, та вже не Верета, а Самійленко, - либонь він уже не живий: "Візьми, каже, сироту Кожушенка та втікай, бо в мене небезпечно йому пробувати". І взяв з мене слово, а я його додержую й виховую тебе в страху божім по козацькому закону".

Таке говорив мені старий Охрім Чепурний не раз, поки живий був, - царство йому небесне та земля пухом!

Опісля вже знаєш, що зо мною було. Я виріс і козаком став, хоч не першим, але й не посліднім. І тепер пора сповнити обіт, повинність синівську, та за батька помститись.

- А знаєш ти дорогу в Красноставці?

- Ми вже либонь біля Красноставців. Се непременно красноставецький ліс. Потрапимо до села, то про все розпитаємо. Тобі, побратиме, спасибі, що не покинув у пригоді та пішов зо мною...

В сій хвилі виїхали на край лісу. Здалека чути було гавкання собак. Тут либонь і село буде. За тим голосом поїхали навпростець. Світла ніде не було видно.

Невдовзі забовваніли в темряві верби й козаки в'їхали в сільську вулицю.

Собаки загавкали ще дужче.

- Господь знає, як за того Верету розпитати? - говорив Карпові Максим, побратим його, розглядаючись у темряві. - Воно б так найкраще було, якби ми сюди в'їхали непомітно, щоб ані жива душа про нас не дізналася.

Вони стали серед вулиці, не знаючи, куди їхати. Хтось попід тином ішов. Коні захропли й подались у бік. Карпо нахилився з коня:

- Ти чоловік, чи хто?

- Та вже ж не скотина! - озивається той незнайомий, - не бачиш?

- Коли б бачив, то й не питав би. Скажи, будь ласка, де тут живе старий Прокіп Верета?

- А що тобі до його треба?

- Вибачай, добрий чоловіче, то я йому самому скажу, а ти тільки проведи...

- Недалеко й проводити, ми біля його воріт стоїмо.

З тим словом він одчинив ворота і впустив туди козаків. Зачинив знов ворота, а тоді провів козаків поза хату, де стояла стайня.

- Ось тут проведіть ваших коней, а самих у хату просимо. - Козаки позлазили з коней, попустили попруги вад сідла й повели навромацки в стайню та попрпинали до жолоба.

- Ви коней розсідлайте - до рана може вам тут бути безпечно, я зараз коням сіна підкину.

Як з тим упорались, повів козаків у хату й застукав легко в віконце. В хаті заворушились, заговорили якісь голоси; скрипнув засув, відчинились двері, й козаки ввійшли туди.

- А се хто? - питає якийсь старечий голос, бо зараз закахикав.

- То я, тату, гостей Бог прислав, діло до тебе є.

Заблищали іскри від кресала, роздули вогонь, і заблимав каганець. За той час Веретенко прислонював світою віконце.

До козаків приступив старий сивий чоловік з каганцем і став до їх пильно придивлятися.

- Невже ж запорожці! Давно не бачив.

- Здоров був, батьку, чолом тобі б'ємо...

- Здорові будьте, панове товариство, просимо гостей сідати... А ну, Ганю, вставай та гостей приймай, - гукав старий за піч, де спала невістка.

- А хіба ж я сплю? - озивається від печи Ганя, - хіба ж не я двері відчинила?

- Ну, гаразд, гостей нагодувати слід...

- Не пізнаєш мене, батьку? - питає м'яким голосом Карпо. Старий став ще пильніше приглядатися до Карпа.

- Мої старечі очі вже не добачають. Мабуть уже давно тебе не бачив, коли й по

голосу не пізнаю... Хто ти будеш?

- Твій хрещеник Карпо...

- Кожухів син? - скрикнув старий. - Моя дитино люба! Дай тебе обійму. Боже, таке мале було, на руках носив, а тепер козак, мов дуб... Добре, що ти приїхав, а то й не застав би. Мені вмирати пора... Ти звідкіля?

- З Запорожжя, прямісінько з Січі. Приїхав тебе провідати, батьковій могилі вклонитися та з паном розплатитися, коли ще живий вражий син.

- Тихше! Враг його не взяв, здоровий та товстий, мов кабан... Та коли вас лише двоє, то про розплату й не думай, а гляди, щоб перед зорею й духу вашого не було. Тікай звідсіля та подалі. Тут запорожців на палі садовлять, коли вистежать та піймають...

- Втечемо, як буде треба...

- Та про те опісля - ви голодні, та й відпочити треба.

- Ну, Ганю, чому ти начеб нічого?

Ганя накрила стіл, поставила пляшку з горілкою, миску з варениками, хліб, кашу...

- Не великі у нас достатки, - говорив Верета, лізучи на свою лежанку, - та чим хата багата... На ліпше не спроможемося, хіба на пісну страву.

Усю нашу працю пан забирає.

II

Козаки посідали за стіл і уминали вареники, дарма що пісні.

- Чи вас не спостеріг хто, як сюди в'їздили? - питає старий.

- Хіба що сей чоловік, - каже Карпо, вказуючи на Веретенка. - Се мій син Максим.

- Ти пам'ятаєш, Максиме, Петра Кожуха, що під панськими киями душу віддав?

- Чому не пам'ятаю?

- Здоров, Максиме, - каже Карпо, простягаючи йому руку, - мого побратима, ось сього, теж Максимом кличуть... Та чого ви з біса вуса попідтинали? Аж смішно, - каже Карпо, підкручуючи бадьоро свого чорного вусика.

- Не смійся, Карпе, так пан звелів. Усі красноставчани вуса стрижуть, а як ні, то гайдук висмикує.

Пан каже, що довгих вусів не можна носити, бо не зможе тоді відрізнити свого підданця від гайдамаки. Кумедний ваш пан... Далі звелить вам вуха та носи обрізувати...

- До сього не дуже далеко. Та як би воно не було, а вам перед зорею втікати треба.

- А хіба ж що?

- Хіба ж я тобі не казав, що як хто з двірні вас вгледить, то не вийти вам звідсіля живими. Наш пан на запорожців, мов пес, лютий. Він боїться бунту, боїться втікачів на Запорожжя. А Народ такий прибитий, що на ніщо не спроможеться сам від себе. Досить буде, коли ваш кінь фиркне або зарже, то влетять сюди непрохані гості, вас на кіл, а мене під кії...

- А у вас коней нема?

- Нема, ми волами робимо та й їздимо. На коні міг би хто втекти до козаків, тому-то пан і коней заборонив мужикам держати.

- Тьху! На його голову. Та нам, батьку, ніяк не можна завтра від'їздити. Не на те ми сюди приїхали. Тут де-небудь сховаємося в лісі, а коли доконаємо свого, тоді й поїдемо. Небезпеки ми не боїмось, на те ми й запорожці. У нас ціле життя – одна небезпека. Ми звикли до неї, як до сонця, і на небезпеку не зважаємо. Та коли ми вже при божій помочи потрапили до твоєї хати, так розкажи мені, будь ласка, усе до чиста, що з моїм батьком, з мамою було?

- Довго б воно розказувати, та коли раді слухати, то лягайте спочити, а я розказуватиму, поки заснете...

- Слухаючи такого, не заснеш, – каже Карпо.

Постелили козакам соломи серед хати. Вони полягали та й закурили люльки, а старий Верета почав казати:

- Батько теперішнього пана – пан Овруцький – заснував слободу Красноставці, закликав сюди людей, пообіцявши великі полекші на тридцять літ.

Народові нашому було тоді на світі тісно, хоч тої землі святої стільки, їло конем не об'їдеш, птахом не облетиш. З одної боку Татарва шарпає, з другої лясня тисне. Не стало старого Хмеля, лясня розпаношилася та й Москва витягає свої кігті. Люди не знали, куди дітись. На Україні не було ладу, бо й старшина козацька гризлася між собою. Кожному хотілося відпочити хоч трохи та зажити спокійним життям, Польські паші брали землі, скільки хотіли та закладали слободи. Так зробив і старий пан. Овруцький. Народу збіглося до його з усіх усюдів. Зорали степ, викорчували трохи лісу, а панові замок поставили над великим ставом, де й пан міг мешкати. Й народові було де в пригоді захиститися. Околиця плодюча, звіра в лісі досить, риби в ставі й не перелічиш.

Гарний наш став, від того й наше село Красноставцями прозвали.

Під старим паном жилося нам, як у Бога за пазухою. Народ його любив, а тому й не вважав на запоручені нам вигоди, а помагав, коли треба було, з власної охоти. Пан знав кожного з нас, до хат наших заходив і помагав нам у пригоді. У цьому закутку було нам добре й безпечно, і ми стали багатіти. Вивозимо звідси цілими хурами мед, віск, звірячі шкури, вивозимо скот, вівці та ховаємо червінці.

Та не стало нашого доброго пана. По його смерті засів у замку його син Станіслав Овруцький. Тому буде вісімнадцять років, як приїхав по смерті батька з Варшави. Перед тим ніхто його тут не бачив. Наш пан старий вдівцем жив. Про сина чували ми лиш від челяді, що у Варшаві вчиться.

Приїхав він з цілою чередою гультяїв, таких як сам. Старих слуг повигонив усіх і завів новий порядок та став по своєму господарити. Нам, слобожанам, начеб світ плахтою закрив.

Усіх узяв молодий пан за чуба. Понакладав відразу на нас всякі податки, про які ми перше й не чували. Таке хіба сам чорт вигадати може. Далі став брати народ на панщину.

Послали ми до нього депутатів з громади. Так і так, кажуть, нам ще час не вийшов, який запоручив нам грамотою його покійний батько, – царство йому небесне.

Пан казав наших посланців вибити нагаями та собаками зацькувати. Чи чував хто таке, гцо посланців, людей виборних з громади, зневажити! Се довело нас до краю. Ми збунтовались та панських отоманів, що людей на роботу скликали, здорово вибили та прогнали. Тоді пан вивів на нас своїх гайдуків з рушницями, ще й кварцяне військо на поміч прикликав. Чимало наших наложило тоді головою, та їм легше було ніж тим, що zostались. Нас покарали по-звірськи. Трьох людей настромили на кіл, другим позрубували голови – ну, а не було такого хто б не набрав київ аж до крови. Ми хотіли втікати світ за очі, бо як тут з паном міряться? У нього шаблі та рушніці, а в нас хіба коли, сокири та мотики. Та як нам було втікати? Хто самітний був той і втік.

А сімейний чоловік як утече? У нас жінки, діти, як з тим крамом утечеш? До того ще сторона непевна. Вийдеш край лісу, то й у татарську петлю попадеш.

І ми zostались на місці, корились, гнулись та й бідніли. Пан здирав з нас, що тільки міг, силував до роботи. Що ми намучились, поки мурований замок поклали та навкруги муром обвели?! Рили ми землю за пригожим каменем, піском, добували, обтісували. Скінчили ми се, забажалось панові греблю кругом ставу гатити. Серед ставу треба було покласти острівчик та так, щоб зараз і з лісом. Треба було землю здалека возити, цілі дерева з землею сюди таскати. Стільки тут народ намучився, а скільки нашого брата в болоті потонуло... На тім острівчику поставив пан нашими руками палатку, де пани бенкетують, дуріють... А податки повигадував усякі: є в тебе воли, так плати волове. Є пасіка, плати очкове. Від борошна беруть сухомельщину, беруть плату від голови – поголовщину. Та ти й не знаєш, скільки з тебе візьмуть. Візьмуть і все, коли так панові захочеться, а ти затни зуби в стіну, живи, з чого хочеш, або здихай.

Та все те ще б нічого, та ти не маєш ніколи супокою, не знаєш, що тебе жде завтра, або й за годину. Пан любив над народом збиткуватися. Особливо ласий був на гладкі молодіці та гарні дівчата, як кіт на сало. Було як яку помітить, або посіпаки йому донесуть, так не жити вже їй. Люди ховали своїх жінок та дівчат по льохах – нічого не помогло. І там їх гайдуки найдуть, витягнуть уночі, до замку занесуть. Побавиться з нею пан з своїми товаришами, а тоді ще челяді своїй віддасть на поталу, на сором. А котра непокірна трапиться, то нагайками на смерть засічуть.

Багато нашого жіноцтва, щоб збутись сорому, накладали на себе руки, топилися, вішалися. Господи святий! Скільки ми натерпілися. Хто був самотній, утікав до козаків – за те били його батька киями, що не пильнував. Кілька разів приходили месники покарати його, хотіли замок здобути... Та ба! Твердий був замок, нашими руками збудований. Ніколи не повелось. Пан обережний був, військо наймане держав, гарматами башти обставив.

І на тих бенкетуючих дармоїдів, на те розбишацьке військо йшла наша вся праця, наш труд кривавий.

Не можу всього тобі розказати, бо серце кривавиться, коли все те згадати. Які муки вигадував пан на непокірних, то хіба сам чорт у пеклі таке вигідає на грішників.

Ми терпіли, мучились, тратили в собі образ божий, топили своє горе в горілці. А горілку ми мусили купувати в пана.

- А тепер вам легше? - питає Максим...

- Пожди, все розкажу, не забігай у пекло поперед батька. Біда була та й годі. Та я тобі, Карпе, про твого батька розказати хочу.

Твій батько на Запорозжі був, а вже до коней перший мистець. Не було такого коня, якого б він злякався та не вговкав його, що опісля хоч дитину на його садові.

Покійник казав мені, що давно б утік на Запорозжя, та жаль йому жінки та дитини, себто тебе. Він вас любив без краю. А як же на Запорозжя з жінкою та дитиною втікати? А кинути вас на поталу не хотів. Не раз говорив до мене: "Проклята будь година, коли я одружився".

Згодом вигадав він таке й мені в тому признався, одкрив свою таємницю: "Візьму, каже, вкраду в пана пару коней, сяду з жінкою та дитиною й махну в світ". Тим він тішився, мов мала дитина, й був би свого доказав, якби не стала йому поперек одна пригода, що невдовзі приключилася.

Одного разу роздобув пан якогось заморського коня; самого чорта. Казали, що великі гроші за його дав. Та то був диявол, не кінь. Б'є, кусає, вищить мов свиня, приступити до себе не дасть. Двох конюхів на смерть убив, одному відкусив носа. А коня того треба було щодня вичистити, вимити та вчесати, бо пан щодня навідувався, на кожне недбальство нагороджував киями.

Твій батько мусів сього коня уїздити.

Пан каже:

- Коли його за тиждень не в'їздиш так, щоб я міг на його сісти, то звелю тобі сто нагаїв всипати.

Поки коня осідлали, треба його було в'язати мотузами. Вивели тоді осідланого з стайні на уїзджальню й передали батькові. Сердега перехрестився тричі й, мов той птах, вскочив на коня.

Кінь мов ошалів. Він дер під собою землю, ставав дуба, скакав у боки, іржав та нічого не вдіяв.

Батько начеб приріс до його. Тоді кинувся клятий на землю й придавив собою твого батька, трохи кісток не поломив. Батько якось визволився, випарив його нагайкою та знову на його скочив, і таки переїхався по уїзджальні кілька разів. Кінь трохи освоївся, але подряпався падаючи, а на його м'ягенькій шкурі знати було смуги від нагайки.

Батько, змучений, подряпаний, пішов на часок додому.

По сніданню прийшов пан Овруцький в конюшню подивитись на коня. Як побачив подряпаного коня, то аж скипів від злости, бо став сміятися. У його така вдача була, що чим більше лютував, тим більше сміявся. Катовані люди стогнуть, плачуть, кричать з болю, а він регочеться. І той його регіт страшний був, чортячий. Від його кров у жилах застигала. А при тім його очі вогнем сиплють, а рот кривиться мов у сатани. Зареготався й тоді пан і звелів гайдукам привести батька. Я при тім був, бо того дня

призначили мене чистити конюшню. Хотів я побігти вперед, остерегти батька, щоб де-небудь сховався, та ба! Пан усе на мене дивиться, начеб хотів мені сказати: а ну, зважся, то зараз повісити звелю. Я аж завмер з страху, ногою рушити не можу.

Привели батька.

- Ти що моєму коневі зробив? - питає та за кожним словом: - Хі-хі-хі, ха-ха-ха.

Батько говорить сміло, виправдовується, що інакше коня не вговкає.

- Я тобі казав; бережи мого любимця, як зіницю ока... Я нарахував дев'ять смуг на його шкурі від нагайки. За кожну дістанеш десять кийв... взяти його! - Й знову регочеться. - Хочу бути справедливим: ні одного більше, ні одного менше, а рівно дев'ятдесят...

- Твій батько дужий був, і став оборонятися, - гайдуків розсипав, мов снопи. Двох убив таки кулаком. Зацідив так здорово по висках, що гайдук тільки гикнув.

На його кинулася ціла череда, звалили з ніг, а тоді зв'язала мотузами.

Стали батька бити. Б'ють помалу, раз за разом від карку до п'ят, та числять поволі, мов через зуби цідять. А він, мученик, ні пари з уст.

Стиснув зуби й мовчить, мов неживий, навіть не здригне.

Тоді прибігла твоя мама. Вона стала голосити, припала панові до. ніг, та просить, благає. Щоб з каменя серце, й то б зворушилося від сього плачу. А пан лиш регочеться по своєму, та й каже до слуг:

- А ви, гультаї, чому крили від мене, що в моєму селі така гарна молодиця? Зараз її взяти до покоїв та гарненько переодягнути, вбрати, мов крелю...

Тоді мама встала миттю з землі.

- Не діждеш, собачий сину, мого сорому, - крикнула не своїм голосом небога, - та поки всі отямилась, з усієї сили зацідила пана кулаком межи очі, а далі вхопила кігтями за лице, а другою рукою за горло.

Насилу служба відірвала. Пан стояв зі скривавленою пикою, наляканий. Спершу не міг і слова промовити, а далі як зарегочеться:

- Ха-ха-ха! Обох убити киями на смерть, а коли в тих харцизів щенята є, то й тих потопити в ставу. Не можу в моїй маєтності терпіти ні вовків, ні вовченят...

Приказ панський був зараз виконаний. Поклали небогу на землю й б'ють киями вже без розбору - куди попало. Я вже не ждав далі. Зробилася метушня, а я поміж гайдуків та за браму. Тим уже не поможу, гадаю собі, а тебе врятую.

Як я тебе сховав і вернувся додому, то вже й вечір настав. Я пішов уже смерком до замку. Слуги, мов біля мерця. Ходять один повз другого, мов сновиди, та тільки перешіптуються. Кажуть, що пан лежить хворий, - рану вилизує. Та мені се байдуже, я своїх шукаю. Твоїх батьків до рову викинули. Йду туди, надибав першу маму. Вона нежива. Батько доходив, бо ще дихав. Пан наказав під карою смерті хоронити їх. Їх хрещене тіло мали пожерти пси. Я приповз до лица батька.

- Хто се? - питає.

- Се я, Прокіп, - шепчу йому у вухо.

- Чи Карпа справді втопили?

- Ні, кажу, я його вивіз у безпечне місце.

- Спасибі тобі, брате, - простогнав, - дай води, страх хочеться пити.

Пішов я, плачучи, по воду. Набрав у шапку, та поки вернувся, він, сердешний, уже оддав Богові душу.

Узяв я його на плечі та поніс у ліс. Потім вернувся й маму поніс туди ж. Опісля приніс я заступ на став копати могилу, щоб християнського тіла звірі не рвали.

Ніч була темна. Ніхто мені не перебивав. Я поночі викопав глибоку яму, поклав трупи побіч себе, перехрестив, проказав молитву й засипав землею. Вже сіріло на небі, як я скінчив свою роботу й прикрив могилу травою та сухим листям... З тяжким, закривавленим серцем слухав Карпо сього оповідання. З очей котилися сльози горохом. Устав з своєї соломи, припав до старого, став йому цілувати руки, тоді пригорнув свою голову до його грудей і заплакав уголос.

- Заспокойся, мій сину, - каже старий. Їх мука давно вже скінчилася, вони тепер щасливі в Бога. Жили тут по-божому, любилися, то там певну нагороду дістали. Через свою мученичу смерть вони всі гріхи свої спокутували.

- Хіба ж можна не плакати, слухаючи такого? Та ж се мої рідненькі батько-матір.

- Чи ти лише того приїхав з Січі, щоб про се довідатися?

- Не того я приїхав. Я приїхав, щоб за їх смерть помститись.

- Ти з лопатою на сонце йдеш. Вас лише двоє, а в селі помочи ти не знайдеш.

- Мені помочи чужої не треба. Не так я помщуся, як би ти гадав. Моя помста буде... от побачиш - не людська, а диявольська.

- З огнем ти граєшся, козаче, гляди краще, щоб тебе в селі не було, поки на день вибереться.

...Рано вже в замку знатимуть, що в селі є запорожці, а тоді вас піймають, позрубують буйні голови, а мене киями уб'ють до смерті, що я вас не видав зараз.

- Не журись, ми зараз звідсіля поїдемо, а тепер розкажи мені далі, що пан робив з того часу, та що він тепер робить...

- Як пан вилизався з рани, ще лютіший став та вже не довіряв людям і не припускав нікого до себе близько.

Людей мучив, як і перше, а за п'ятнадцять років тому він одружився.

- А діти в його є?

- Довго не було, аж згодом. Тепер є в них п'ятилітній синок Стась. Пані дуже добра людина, заступається за народ. Та пан її мучить, знущається, кажуть, що її б'є. Тяжко їй сердешній. Та вона на те не зважає, а обороняє бідних людей, як може. Коли пана нема дома, вона по селу ходить, заходить до наших хаток, людям помагає, чим може. Та все плаче, небога, та людей просить, щоб її дитини не проклинали. А вони її всі страх люблять, янголом зовуть. То справді янгол.

- Вона ляшка?

- Либонь, що так. Вона не раз каже, що зібралася втікати до своїх, та їй бідного народу жаль.

Ми їй віримо, бо вона не може говорити неправди.

- Вставай, Максиме, - каже Карпо до свого товариша, - нам пора.
- Куди ж ви, сини мої?
- Опісля знатимеш. Тепер лише поблагослови на святе діло, батьку, хоч не рідний та щирий...

- Що ти, Карпе, замислив? - питає наляканий Прокіп.
- Опісля почуєш. Коли б нам не повелось, то й проте знатимеш, тоді помолись Богу за наші грішні душі.
- Та ти хоч пані не чіпай, чуєш? Вона свята.
- Ні, я їй пальцем не рушу, коли вона справді в тебе така свята. У мене друге діло на думці.

Старий перехрестив їх, і вони вийшли. Вивели коней і поїхали в ліс. Ще стояла глуха ніч. Максим Веретенко зачинив на ними ворота.

Заїхали в найбільшу гущавину. Як стало розвиднюватись, Карпо подався на край лісу, полишаючи товариша з кінями. Він хотів розглянути околицю, та звідси з-поза комишів, що росли з цього боку в ставі, нічого не видно було. Карпо виліз на високого дуба, й звідси побачив усю околицю. Зараз коло лісу починався великий став і простягався аж до замкового муру. На мурі стояли високі башти з гарматами в вікнах. За муром пишався гарний замок, вкритий мідяною бляхою та черепицею.

При замку була одна висока башта з годинником. Звідси певно було видно цілу околицю. Біля замку з одного боку росли за муром високі дерева. Їх грубі гілляки перекинулись аж через мур. Став притикав до замкового муру лише з одного боку. Далі окружали замок широкі рови, в яких блищала вода. Вода в ставі була спокійна, рівна, мов дзеркало.

Карпо придивився до всього добре, поки зліз з дерева, а потім пішов до коней. Та як же він здивувався, коли не застав тут Максима, а коні стояли з позав'язуваними мордами.

- Що за причина? - подумав Карпо, стривожений. Невже його вислідили та піймали? Та Максим не дав би себе взяти так, мов барана. В нього пістолі й шабля не абияка. А чому ж би й коней не забрати? Хіба що засіли на мене. Ну, пождемо, побачимо, Карпо порозв'язував коні, й вони стали зараз обгризати галузки та скубти траву. Карпо приліг на свиті й закутив люльку.

Ждав так до полудня й уде справді неспокійний був за свого побратима. Коли ось почув шелест між кущами. Він підвівся з землі, добув пістоль і натягнув молоток.

- Чи вже ж тобі припала охота стріляти в побратима? - заговорив Максим, ще поки показався.

Карпо дуже зрадів.

- А ти де блукав?

- Дороги шукав. Коли прийдеться втікати, так щоб знати, в котрий бік.

- В лісі не здибав нікого?

- Лиш одного ведмедя, а більш нікого.

- А звідки ти знаєш, що нам утікати прийдеться?

- Хіба ж штука - догадатись? На те ж я козак! Не думаєш же ти брати замок приступом удвох. Ти щось інше задумав, та я не питаю про те. Коли буде треба, то сам скажеш...

Тепер полягали обоє на землю, й Карпо почав оповідати про свій замисел.

III

Пан Овруцький почував себе в своїм замку зовсім безпечно. Він знав добре, чого від своїх хлопів сподіватися, й тому держав себе обережно. Замок був оточений водою й глибоким ровом. Сюди вели лиш дві брами одна проти другої - до замкового подвір'я. Одну браму було забито; заходили лиш одною залізною, що вела попід високу башту, на якій стояли гармати. На баштах чатувало наймане німецьке військо. У замку заведений був військовий порядок. Військом командував німець-офіцер, якого звали ротмістром. Йому платив пан добре, й тому він вірно йому служив.

Вже два рази намагалися гайдамаки здобувати замок, та ні разу їм не почалось. Тільки своїми трупами замкові рови загатили.

Від посліднього гайдамацького набігу пан Овруцький став ще обережніший. Він знав, що гайдамаки йому не подарують сього, та що їх б околиці повно. Тому він, боячись за себе, не виходив із замку нікуди. Він навіть і до сусідів панів боявся навідуватись і перебував, коли не в просторах замкових покоях, то в замковім саду. Тут йому не ставало хіба птичого молока. Усе мав, чого душа забажала.

Покої були гарненько й багато прибрані. У саду всякі квітки, дерева, були й такі незвичні до нашого сонця, що їх треба було під зиму вкривати соломою. На замку жило багато веселих панських прислужників, приїздили гості й перебували тут цілими тижнями, або й довше. До сього держав пан ще італійських музикантів та співаків. По цілих днях та ночах лиш гульня, музики, співи, театри... І ту всю громаду дармоїдів треба було оплатити, нагодувати та напоїти, й на все те мусів достарчити засобів поневолений український хлоп своєю працею, кривавим потом.

З того, що пан Овруцький усе перебував у замку й нікуди не виїздив, він розлінувався дуже й потовщав. Тільки й було в нього руху, що по яких дві години перед обідом проходжувався по замковому саду, і то все в одну пору.

Пан Овруцький любив смачно їсти та добре випити. Особливо при вечері не пропускав ніякої страви. Його кухар француз вигадував щораз нові страви, а пан нічого не жалував, щоб лиш було що добре й багато їсти. Такий тоді у панів звичай був. Столи му сіли вгинатися від срібної та золотой посуду та такої сили печеного й вареного, що було б чим і двадцяттеро тільки людей обділити, та ще б зосталось. Народ пух з голоду при тяжкій праці, а пани їли, аж животи тріщали. Решту їла служба, недоїдки доїдали панські собаки та ще й лишалося. У панів називалось добре гостювання тоді, як усі понаїдалися донесхочу, та й ще половина лишилася. Хто б давав гостям тільки те, що треба, такого прозвали б скуп'ягою, й усі б його обминали.

Пан Овруцький, наївшись за вечерею досита, випивши вина, як усі черевані, при кінці вечері засинав за столом. Тоді приходили два лакеї, брали його попід руки, вели в

спальню. Тут його роздягали и клали в пухову постіль, де він зараз і починав хропти.

Гості тим не бентежились. Вони тепер ще краще забавлялись, бенкетували аж до рана, поки їх, п'яних, не порозносила служба до покоїв.

Могли спати, доки воля.

Зате пан Овруцький, за порадою свого лікаря, вставав раніш за всіх. Вправні лакеї мили його, мов кабана, натирали, одягали в шовкову одягу, й пан виходив з спальні поперед усього до замкової каплиці, де ксьондз читав мшу.

Вже то пани побожні були. Молилися або казали другим за себе молитися, та ся молитва не припиняла їм зараз знущатися над своїми хлопами. Не бачили в тім нічого злого, бо ж хлопа не вважали за людину, а за хама, котрого Бог на те й створив, щоб працював на панів, вибраників божих, за яких себе вважали пани.

По мші їв пан сніданне з жінкою й синком, а тоді виходили всі в замковий садок проходжуватися. Туди жодних гостей не пускали. Пан хотів тут бути сам. За ним ішов один лакей, а малого Стася проводжала вчителька французенка.

Так було воно й того дня, коли Карпо з Максимом задумали виконати своє діло.

Тільки стало на світ заноситися, Карпо роздягся до сорочки, зняв чоботи, підперезався довгим мотузом та заткнув за пояс гострого ножа. Він підкрався під замок, перейшов рів і сховався під муром у кущах. Потім закинув мотуза на гілляку, що висіла над ним, і, мов кіт, видряпався на мур. З тим мотузом пішов він далі муром, криючись поміж галузи дерев, поки не опинився над самим ставом.

Тут росло на мурі дерево рябини. Карпо понав'язував на мотузі вузлів, прив'язав один кінець до рябини, й по ній, наче по драбині, спустився вниз у сад. Тут теж були під муром дерева, й він заховався.

Недовго тут пересидів, як прийшло кілька людей з мітлами замітати стежки в саду. Карпо слухав їх розмову.

- Сьогодні либонь даремно трудимось, - говорив один, - панство не вийдуть.

- Чому?

- Пані щось нездужає, а череваневі самому не схочеться рушатись, - розледащів, мов кабан...

- Скажи ще раз так, нехай ось почує садівник, тоді дістанеться тобі на горіхи...

- Добре кажеш - от так вихопилось...

- Сьогодні пани на полювання вибираються...

- Вибіралося, та не виберуться, налякалися...

- Чого?

- Вже ж не вовка, а гайдамаків. Каштелянові донесли, що вчора приїздили в село якісь два чужі козаки, запорожці либонь...

- Еге ж! Ну й що?

- Та це ж найбільше їх і лякає, що ніхто не знає, ані звідкіля, ані чого приїздили, ані куди ділись. Зрана перешукали гайдуки ціле село, кожную хату, клуню, за кінським гноєм шукали і нічого не знайшли... Тоді каштелян велів сього челядника випарити, щоб панів не лякав даремне, а панів заспокоїв... Але в страху великі очі, й вони таки

боятися.

- А як ти гадаєш: були козаки, чи не були?

- Були, каже пошепки, виїхали з лісу, в'їхали в село, а після мов під землю запали.

- Коли б Господь милосердний прислав їх, може б панів трохи приборкали, та нам легше жилося...

--- Мовчи! Життя тобі не мило? За таку зухвалу мову можеш повиснути.

- Правда! Спасибі за остерогу. З болю й язик не хоче мовчати, та все щось бовтне...

- Так ти його прикуси... Каштелян таки, мабуть, звелить перешукати ліс...

- Не знать, що з ними?

- З козаками? їх лише двоє було. То, мабуть, лиш роз'їзд. Головна сила десь недалеко має бути, адже ж у двох на таке зухвальство не зважилися б.

- Знаєш ти що? Я завтра тікаю світ за очі, вже не видержу. Того тижня за один листок, що лежав на стежці, мене вибатожили, вже не видержу... Та й чого мені тут zostаватись? В мене нема нікого... Я круглий сирота...

- Ти дурний, Дмитре, коли б мені так, я б давно втік, а то жаль мені батька: я втечу, а його на смерть заб'ють.

Дальшу розмову перебив садівник. Вони обоє стали пильно замітати. Другі люди пішли далі. Садівник став їх лаяти, чого вони байдикують.

- Та сьогодні й так не прийдуть сюди ясновельможні, бо казали, що пані нездужає.

- Який ти мудрий, каже садівник, а я сам бачив, як усі йшли в замкову каплицю.

Карпо аж зрадів, почувши таке. Коли б пани сьогодні не прийшли, довелось би тут сидіти до завтра, а ще чого доброго могли б Його товариша в лісі винюшити, а тоді все пропало!

Тепер біля Карпа стало тихо. Робітники пішли далі. Довгенько ще сидів Карпо, не рухаючись, поки не почув гамір від замку. Він розхилив легенько куш і дивився на стежку, висипану білим піском. Стежка була проста й тяглась аж до замку. Туди йшли ясновельможні пани. Попереду біг маленький білий кучерявий песик нетутешньої породи. Карпо аж зубами заскреготів з лютості й вилаявся. Собачка, певно, його зрадить і перепинить йому доконати те, що замислив. Песик побіг геть наперед. Далі йшла якась худа пані, ведучи за руку малого хлопчика. Він був марний, блідий, дрібний, мов пірце. Хлопець щебетав щось до своєї учительки, чого Карпо не міг розуміти. Подалі за ними ступали самі ясновельможні. Пані висока й струнка, а він, мов кабан. Череватий, мов бочка. Живіт, підперезаний багатим поясом, теліпається за кожним кроком то в одну, то в другу сторону. Видно було, що важко йому було ходити: ледве перевалювався черевань з одної ноги на другу.

Карпо не мав часу до них приглядатися, бо всю його увагу займала собачка. Вона прибігла в те місце скоком, несучи високо то одну, то другу задню лапу й одразу занюхала Карпа. Вона стала придивлятися цікаво до Карпа, й раз гавкнула. Карпо сидів, мов закам'янілий, та пильно дививсь на неї. Песик приступив ближче, осмілювався й став Карпа обнюхувати. Карпо блискавкою схопив його за мордочку, здавив так, що й не пікнув, і відрубав одним замахом ножа голову.

Песик навіть і не застогнав. Се діялося в густих кущах, і ніхто не міг того бачити. Карпо сховав собаку поза себе й сидів далі, поки не надійшов сюди хлопчик з худою панею... Мов кіт на молодого горобця, кинувся Карпо на цю пару й ухопив хлопця під пахву. Вчителька так налякалась, що заніміла зовсім, а хлопець заверещав не своїм голосом. Тоді то й ясновельможні побачили, що діється. Карпо скочив до муру й по мотузі видряпався на гору. Тепер закричала й учителька й побігла проти ясновельможних, ломлячи руки. Та вони й самі бачили, що сталося. Пані стала бігти щосили, випереджаючи череваня, що телепав своїм животом на всі боки. Тепер знову побачили Карпа. Він босий стояв на мурі, держачи в лівій руці хлопця, а в правій скривавлений собачою кров'ю ніж.

- Не пізнаєш мене, пане Овруцький? - гукав він униз, а очі в нього вогнем блищали. Я Карпо Кожушенко, твій підданий, а тепер вільний запорозький козак.

Я син того Петра Кожуха, якого ти звелів киями до смерті забити. Я син тої Кожушихи, що тобі пику подряпала, та й теж під киями згинула.

Я прийшов з тобою розплатитися за тих мучеників... Правда, пане, добре я справився? Коли тобі собачки жаль, то вона під муром без голови. А твого синка таки не віддам.

- Гей, служба! - верещав черевань. - Ловіть харциза, нагороду велику дам!

Надбіг на той крик садівник з помічниками, а лакей побіг до замку людей кликати.

Не роби дурниць, пане, - каже Карпо. - Я не шляхтич, дітей убивати не буду... А коли б ти наважився мене піймати й його в мене з рук видерти, то клянусь Богом, що живих нас не дістанеш... Та мені ніколи довго балакати. З тобою, пане, ми ще побачимось. А по сім слові бувайте здорові!

Карпо обернувся й шубовснув з високого муру в воду, держачи кріпко хлопця в руках...

Пані зомліла. Пан дер собі волосся на голові з одчаю.

В замку настала страшна метушня. Ніхто добре не знав, що сталося. Чути лиш було вривані слова, що Стася гайдамаки вкрали...

Паню занесли зомлілу до замку, куди згодом і пан прийшов. Гості кинулися до зброї. Каштелян звелів сідлати коні й ладився пустити погоню за козаками.

Та ще поки зібралися й виїхали з замкової брами, пані отямилась, вибігла на подвір'я замкове й стала їх спиняти. Вона, небога, толкувала всім, що коли б харцизів і зловили, то се певна смерть для її дитини, бо вони її живої не пустять.

Пан спершу перечив. Хотів сам їхати з жовнірами.

Він волів бачити свого одинака мертвим, ніж між гайдамацтвом, яке буде над його дитиною знущатися. Тоді один з гостей пояснив, що козаки з малими дітьми поводяться лагідно. Коли дитина жива буде, то згодом її можна буде відшукати, а так через погоню нічого не вдіють, бо козаки живої дитини не віддадуть. Можна навіть оповістити добру нагороду, окуп. Так радив один бувалий шляхтич, і се допомгло, бо погоні вже не посилали.

Розуміється, що по тій страшній пригоді про забаву ніхто не думав, і гості

роз'їздилися, залишаючи Овруцьких в тяжкій смуток.

IV

Пан Овруцький розклав зараз гінців по всій Україні, що хто б привів йому його сінка цілого й здорового, то пан заплатить за нього стільки дукатів, скільки він заважить.

Від сього часу в замку в Красноставцях усе перемінилося. Пани не приймали гостей. На замку стояло тихо. Відправили військо, музикантів і співаків.

Служби залишили лише тільки, щоб в пригоді можна оборонитися та обслужити гармати. Пан Овруцький змарнів, не брала його ні їда, ні сон, ні забава.

По цілих днях ходив засмучений, мов хмара, по пустих покоях, по саду, де любив в добру погоду пересиджувати на самоті, особливо в тім місці, де зчинилося таке нещастя. Говорив мало, ні в що не втручався. До себе нікого не пускав. Часами брала його страшенна лютість. Тоді реготався, бив кулаками в стіл, або в стіну й проклинав гайдамаків. В таку хвилину небезпечно було до його наблизатися.

Від тої переміни красноставчанам стало трохи легше жити. Не було на замку стільки дармоїдів, то й видаток був менший.

Знов же пані Овруцька оселилася в одній кімнаті замкової башти и звідси дивилась крізь вікно цілими, днями на околицю, виглядаючи" чи не вернеться її дитина. Сюди їй приносили їсти, бо сходити вниз вона не хотіла. Сидить, було, цілими днями біля вікна та все молиться. Се нещастя вважала вона за кару, допуст божий за ті злочинства, які чинив її чоловік над бідним народом. Вона те бачила, вона те осуджувала, та не мала сили спинити. Тому-то благала вона своїх селян, щоб не проклинали її дитини. Своє нещастя приймала покірно, молячись Богу за здоров'я своєї дитини та про щасливий її поворот.

Обіцяна паном Овруцьким нагорода не зосталась без наслідків. Згодом стали до замку приходити, з малими хлопцями різні люди. Приходили жиди, цигани, баби, ведучи з собою малих хлопців.

Тоді пані з тремтячим серцем збігала з башти вниз. Пан виходив з своїх покоїв, та їх надії показувалися марними. Вкінці панові надокучило таке обдурювання й він звелів одного жида за брамою повісити.

Одного разу вирушили пани на гайдамаків, розбили якусь малу ватагу й піймали кількох. Пан Овруцький, дізнавшись про те, запросив до себе панів, почастував їх гарно і випросив собі пійманих гайдамаків, яких велів замкнути до льоху. Пан Овруцький відразу змінився. Став веселий, говіркий, начеб з мертвих устав.

Коли гості роз'їхались, він вийшов на подвір'я й казав вивести в'язнів. Страх, як вони виглядали: помучені, голодні, скривавлені, ледве на ногах стояли. Побачивши таких, пан Овруцький зареготався страшно, аж усім кров у жилах застигла. Приступив до них і став любенько, солодко розпити-вати їх, звідкіля вони й чиї. У бідолах прокинулась надія. Ось трапився добрячий пан, що їх випросив від лютих панів, може, на волю пустить...

Вони йому все розповіли по щирості та стали дякувати.

- Я вже, мої любенькі та коні - ха-ха-ха, придумав для вас долю, хі-хі-хі, що мені ще не так дякуватимете - ручуся вам, що будете мною задоволені, - та й знов регочеться...

- Кржиштофе! Сюди! - кликнув пан, і перед ним з'явився прислужник, що справував колись-то на замку ремесло ката...

- Сьогодні видерти їм по три паси з плечей - ха-ха-ха, а на завтра я знову розпоряджусь...

Гайдамаки сторопіли. Такого кінця вони не сподівалися.

Тут кинулися до них помічники ката, поздирали з них латані сорочки, поприв'язували до стовпів і стали дерти живу шкуру. Почувся страшенний крик.

А пан стоїть собі, узявся в боки и регочеться.

Тоді сталося щось несподіване. Пані Овруцька дивилася з вікна башти, бачила всю ту роботу, не знаючи зразу, до чого воно йде. Та як побачила ненависного Кржиштофа коло роботи, не втерпіла. Збігла вниз і напалася на чоловіка.

- Ти, нелюде, звірюко, мало тобі кари божої? Хочеш неодмінно стягнути гнів божий на голову нашої дитини? Я наказую, перестань, і вели тих нещасних пустити на волю...

Вона виглядала страшно - розпущене волосся, очі вогнем горять... Прислужники не пізнали тепер сеї покірної, плаксивої пані.

Навіть кат покинув свою роботу, ждучи, що буде далі.

Пан Овруцький тільки зареготався та скривив лице, мов сатана. Він прискочив до жінки й штовхнув її з усієї сили кулаком у груди.

- Ти, гайдамацька душе, ти, бестіє! Мені наказувати будеш?

Пані Овруцька, впала горілиць на землю. Служба кинулась її підводити. Вона лиш два рази дихнула й нежива стала. Служба охнула. А пан Овруцький обернувся до ката й знову зареготався.

- Ти, небоже, батогів хочеш, чого став?

І знову почалася кривава робота серед стогону, крику й прокльонів.

Паню занесли до покоїв, і там її прибрали. Замковий капелан став правити панахиду, а пан гравсь з гайдамаками.

Щодня вигадував нові муки. Щодня виводив їх на подвір'я, їм відрубали руки й ноги, пекли гарячим залізом. Дехто не видержав, але було двоє таких, що в самий день похорону жінки звелів їм пан повідкрчувати голови.

За жінкою він ні разу не пожалкував, і ніхто при йому не смів за доброю панею заплакати.

По похороні зажив пан знову давнім життям. Запрошував гостей, завів військо, музику, як було колись.

Людям здавалося, що та перерва часу, то був лиш якийсь невияснений сон. І панові здавалося, що він увесь той час проспав бездільно, а тепер почав нове, статочне життя.

Він еднався з сусідніми панами й робив вправи на гайдамаків. В такому поході перебував не раз кілька тижнів, В якому селі було зловлять запорожців або гайдамаків, ціле село нищили, палили, людей мордували, не розбираючи, старий чи молодий. Пан

Овруцький поводився так, як пес, котрого довго держали на ланцюгу, а тепер спустили.

Після кожного такого походу вертався до свого замку пан Овруцький зі здобиччю. Привозив кожного разу по кільканадцять пов'язаних "харцизів", щоб погратись, потішитися їх страшними муками. Після такого походу чути було на замку страшні стогони мордованих людей, а кров козацька потоками плила по замковому подвір'ю.

На цілу околицю ближчу й дальшу наліг переполох.

Люди боялися голосно говорити. Пан мав усюди своїх шпигів. Не дай Господи, підслухає, хто яке необачне слово, затягнуть невинного чоловіка до замку й уб'ють киями.

Пішла проклята слава про пана Овруцького, прозвали його скаженим псом. Люди сторонні об'їздили милями, щоб обминати його слободи.

Та кривава робота виходила йому на здоров'я. Він помолодшав, став рум'яний з лица. Був веселий і любив забави.

З того часу як в його вкрали сина, він ніколи про його нікому не згадував. Але видко було, що не забув про його, бо в вільні хвилини заходив до саду замкового на те нещасливе місце сидів тут довгенько, брав голову між долоні й думав тяжку думу.

V

Карпо Кожушенко, скочивши з високого муру в глибокий став, зразу пішов під воду. Та зараз виплив наверх. Ножа держав у зубах, хлопця зомлілого держав лівою рукою на плечах, а правою рукою плив широкими плесами до другого берега. Коли знесилювався, клався горілиць і плив далі, поки не добрався до комишу, що ріс при другім березі від лісу, й став на ноги. Він змучився й важко дихав. Вийшовши на берег, застав тут уже Максима, що держав коней напоготові.

Карпо поклав зомлілого хлопця на землю й став скоренько вдягатися. Взув чоботи й одяг жупан, не зважаючи на те, що сорочка була мокра. Прип'яв зброю й скочив на коня. За той час Максим загорнув хлопця в кожух і подав його Карпові.

– Він либонь неживий...

– Живісінький. Дихає, як треба, й серце б'ється, лише води хлиснув і зомлів. Якби було можна де-небудь його висушити, бо то панська дитина, до такого не звикла.

– За нами, певно, буде погоня.

– Може. Я їм сказав, скачучи в воду, що ні мене, ні його живим не візьмуть.

Тепер погнали чвалом. Максим їхав попереду, Карпо за ним. Він часто поглядав на дитину.

Хлопець кілька разів розплющував очі й знову їх закривав.

Від того трясіння на коні він закашлявся, а тоді жбурнула з його вода. Хлопець знов розплющив очі й заплакав, та знов упав у безпам'ятство.

Козаки гнали, мов вихор. На хвилинку лиш приставали, щоб коні відпочивали. Вже пішло з полудня, а лісу й кінця не було, – хоч ліс з високими столітніми дубами рідкий був, і можна було безпечно проїхати.

– Де ми тепер будемо? – питає Карпо, коли зупинились.

- Та ось їдемо все до схід сонця. Тут десь буде глибока балка, густо заросла деревом і кущами.

Там сидить старий запорожець-характерник - звать його Охрімом Неситим, і бояться його всі страх. Він, кажуть, з нечистою силою знається й великий характерник.

- Ліпше знатися з чортякою, ніж з паном Овруцьким, наприклад. Мені зовсім не страшно, та коли б мерщій до його зимівника добратися.

- Ми либонь заїдемо туди до вечора?

- Чи ти коли в тих сторонах бував?

- Ніколи. Та я довідався від лісника, полісовщика, що недалеко села живе.

- Ти заходив до його?

- Тоді, як ти пішов замок розглядати! я пішов розпитати про дорогу. Щасливо я його знайшов, недовго блукаючи.

- Може се той самий, що мене переховав?

- Куди! Того давно поховали, а сей молодий ще. Зразу мене злякався, схопився за пістоль. Та я заговорив до його: чи ти наш чоловік, чи ти панський пес, що в доброго козака стріляти хочеш? І він угамувався та й говорив зо мною по-людськи. "Тікай, - каже, - добрий чоловіче, бо як тебе панські посіпаки зловлять, то голову відрубують". "Я втечу, - кажу, - тільки ти дорогу покажи так, щоб було де захиститися під лиху годину". "Тут, - каже, - ліс рідкий бува, ніде сховатися, та коли так добре один день на схід сонця просто їхати будеш, то надібаєш безпечну балку, там хоч цілий рік сиди. Хоч воно й не дуже там безпечно". "Чому?" - питаю. "Там живе старий характерник, січовик Охрім Неситий, - каже, - небезпечно з ним стрінутись, бо з нечистою силою накладає. Тобі десь так скраю часок пересидіти, щоб кінь відпочив, а тоді далі". "А чи ти Його бачив?" - питаю. "Бачив раз, - каже, - бодай не довелось удруге! Високий, сивий, вус в аршин, чуб тяж... брови, мов ті мітли - страшний". "А ваш пан знає про його?" "Ні. Люди о тім мовчать. Пан звелів би його провести, а хто ж би то посмів його зачепити? Він, кажуть, кого хоче, то в камінь оберне, або в скотину яку-небудь. Страшна в його сила. Кажуть, що вовки до нього приходять та руку йому лижуть, мов пси... Не раджу тобі з ним сходитися, на очі йому лізти". "Ну, спасибі тобі за добру раду, чоловіче, здоров будь! Мені самому з таким чортом стрінутись ніяково. Либонь не відважуся в сей бік до схід сонця. Ти, будь ласка, покажи іншу ліпшу дорогу".

Тоді сердега став мені розповідати, що є по тім боці лісу, а що по тім, та по всіх селах пана Овруцького снуються шпиги, дуже ласі на перехожих, бо пан за кожного пійманого козака по золотому дає.

- Нащо ж ти йому таке говорив?

- А так. Коли б дізналися, що я був у його, взяли б сердегу на допит, куди й що - а він міг би проговоритися, що я приїхав до балки. А так скаже, що я поїхав на південь або на північ, то туди й погоня буде...

А коли б Господь допоміг до того характерника добратися, тоді ми й безпечні.

- Воно справді хитро ти обдумав.

- Полісовщик-лісник попрощався зо мною та ще й паляницю дав на дорогу. Ось

тобі, Карпе, половина...

Козаки були голодні, тому паляницю з'їли вмить.

За весь той час не злазили з коней. Коні поскубали трави й рушили далі.

Уже вечоріло, коли побачили перед собою велику гущу дерев і кушів; Не було ніякої доріжки, лишень непомітна стежка. Їхали один за другим. В'їздили в глибоке провалля. По боках, щораз вище, піднімалися стіни, порослі кущами й високим деревом. А далі провалля розширювалося, й козаки могли вже їхати побіч себе.

- Знаєш що, Карпе, нам би говорити тепер голосно хрещеною мовою, а то, чого доброго, старий хрін сидить де за кущем та ще кулю пошле на привітання...

- Може б ліпше гукнути козацьким звичаєм?

- Або заспівати... вже так давно не співали...

І вони обоє заспівали:

Гей, хто в лісі, озовися!

Та викрешем огню,

Та закурим люльку,

Не журися.

Їх сильні голоси відбивалися луною по берегах балки й їм самим веселіше стало. Хлопець прокинувся й став розглядатися по боках, мов у сні.

Максим широко розкрив ніздрі й став у повітрі нюхати.

- В повітрі дим чути... Деся недалеко чортів син сидить...

- Яке тобі діло до чортового сина? Коли тобі не подобається, так геть до самого біса, а його синові дай спокій! - гукнув на них збоку з-поза скелі якийсь сильний голос.

Козаки поглянули туди. З-поза скелі виходив старезний сивий дід з рушницею в руці... Він був в одній сорочці, в постолах, оперезаний мотузком. Сорочка на грудях розіп'ята, без шапки.

За поясом стирчав довгий ніж.

- Здоров був, діду! - гукнув Карпо. - Не гнівайся, будь ласка, не хотіли тебе образити... От так вихопилося негарне слово, а ти вибач.

- Хто ви в біса будете?

- А вже ж що запорожці. Знати птицю по пір'ю...

- Чого ви сюди забилися?

- Овва! Ти бо справді сердишся та й у гості не приймаєш. Та, бач, нам скрутна година. Хоч-не-хоч, а не підемо звідси, хоч палицею бий...

- По тобі й по звичаю бачу, що ви добрі люди. Я вже давно знаю, що ви в балку мою заїхали. Та коли б ви були не заспівали козацької пісні, то вже б і не жили. Я дуже стережусь непроханих гостей... Ну, тепер, здорові будьте, панове товариство, просимо гостей у хату.

Старий зійшов униз, наблизився й руку їм подав. Козаки позлазили з коней.

- Здобич везете? - питає Охрім, показуючи на хлопця.

- Вовчєня піймали та треба його уговкати. Де ж твій зимівник, діду?

- Ходіть, то й покажу.

Охрім пішов попереду. Тут дно балки ширшало. Стояли тут грядки з яриною, овочеві дерева, пасіка. З-за гори місяць показався. Стало ясно, й усе було видно. Старий завернув убік, відчинив малі плетені ворота й впустив туди козаків. Зараз же вискочили два великі, мов вовки, пси. Стали біля діда лащитися, а тоді обнюхали козаків і теж помахали хвостами.

- Бачу, що ви добрі, свої люди, коли мої пси на вас не гавкають... То мудра тварина, зараз занюшить козацьку душу. Коли б так сюди попав пан, або жид, або татарин, так на шматки розірвали б.

Наблизилися до хати. Та то не була хата, а велика камінна печера, до якої старий Охрім приставив двері й усередині причепував. Козаки ввійшли за старим усередину й він засвітив каганець.

Карпо роздивлявся. Була се простора висока печера з рівним глиняним помостом. З одного боку в стіні видовбана піч, на якій догорав огонь. Від того блимало світло по стінах, малюючи невиразні дивовижні узорі, які то повставали, то зникали, пересувались з місця на місце.

Дим з тої печери виходив якоюсь щілиною на двір. Навпроти входових дверей стояла якась щілина, заткана дошками. Були се двері до льоху. Карпо не міг при світлі гаразд роздивитись відразу. Він держав на руках хлопця й не знав, де його діти.

- Будь ласка, діду, чи нема в тебе чого з'їсти, бо ми страх голодні, й для дитини б дечого.

- Зараз зварю козячого молока, а для вас зараз вечерея буде. - Старий пішов з каганцем поза піч до якихсь дверей. Там була невеличка печера з лежанкою, вкритою кожухами. Він покликав туди Карпа.

- Ось тут поклади дитину та зроби біля його, що треба. Карпо поклав хлопця на лежанку й розгорнув з кожуха. Хлопець був мокрий. Він уже прокинувся та дививсь на все з острахом, не розуміючи, що з ним робиться. Карпо став обережно роздягати його догола з мокрої одежі.

- Я тобі зараз, Остапку, одержу просушу при огні. Поки що ти полежа так, а коли б тобі холодно було, то накрійсь кожухом.

- Я хочу до мого покою.

- Тут нема, дитинко, твого покою, пожди до завтра...

- А я хочу! Занеси мене зараз до мами.

- І мами тут нема, а тепер і ніч, і далеко їхати.

- Зараз до мами мене занеси, сердився хлопець, а то я поскаржусь батькові, й він звелить тебе побити.

Хлопцеві здавалося, що то хтось із слуг коло його порається.

Карпо передав мокру одержу Максимові, щоб той просушив її при огні.

За той час приніс старий Охрім кухоль теплого козячого молока.

Хлопець узяв кухоль в руки й став жадно пити молоко.

- Добре молоко? - питає старий.

- Не добре, воно смерділо. Завтра мені такого не давай.

- У мене, дитино, іншого нема...
- То завези мене зараз до мами...
- Тепер не можна - ніч, у лісі вовки бувають. Можуть тебе з'їсти.

Хлопець почав плакати. Його вдягли в просушену одежину й поклали спати. Він довго ще хлипав, поки заснув утомлений.

Старий узяв каганець і ввійшов до першої печери. Він поставив на столі борщу з рибою, паляницю, меду...

По вечері вийшли надвір. Ніч була прегарна. На блакитному небі світив великий місяць. Усюди було тихо, лиш соловейко в садку аж заходився, так виспівував. В повітрі пахло від розквітлої садовини, що, мов снігом, вкрилася білим цвітом. Деревки кидали дивовижні тіні на мураву.

Чарівна українська ніч!

Старий виніс кілька кожухів і розіслав на землі під розкішною, черешнею.

- Ну й козаки в нас! - крикнув Карпо, а де ж наші коні?
- Не журись про коней, їм добре і безпечно. Он там пасуться поприпинані.
- А не буває тут часом вовка?
- Буває й вовк, та в мене добрі собаки. Здалека його почують та розірвуть на шматки. Сідайте ось тут, коли не голодні, та розкажіть мені, звідкіля ви й куди їдете?

Карпо став розказувати старому про все, що ми вже знаємо... Дід Охрім вислухав усе, покурюючи люльку, та й каже:

- На пана Овруцького треба б нашого Кривоноса. Той ніколи з порожніми руками не відходив. Ех! Набрали ми тих замків, панських, набрали, а що панів та жидів налушили, то й не перелічиш.

- Хіба ти, діду, Кривоноса знав?
- Чи я знав? Я з ним у всіх походах був, та й його славу смерть бачив ось тими очима, що на тебе дивлюся!
- А хіба ти такий старий?
- А як ти гадаєш?
- Шістдесят либонь...
- Додай ще двадцять, то якраз буде мій вік...
- Вісімдесят літ? - скрикнув здивовано Максим...
- Так, так, синку. Як покійний Хмель утік на Запорозжя, то я вже козаком на Січі був. От так наче тепер Його бачу, як стоїть на січовім майдані перед усім товариством і плаче, жалується: "Я, - каже, - старий козак, допоможіть мені, браття"...

Пішло козацтво з ним, пішов і я. Запорозців начеб огнем підпалив. Було завзяття. Жовті Води, Корсунь... гей-гей, Боже святий! Гомоніла слава козацька. Ляшків-панів, жидів-орендарів та езуїтів гнали, мов череду... Потому пішли загони по всій Україні. Я ходив з Кривоносом. То був козак! Як світ світом, такого не було й не буде. Лицар був. Нічого не було, чого б він злякався. А вже на ляхів страх завзятий був. А жидів мотлошив, що аж рука умлівала. Козацтво йшло за ним, як нетлі за світлом. Часи, часи славні, де ви поділись? За Хмелем став цілий народ. У кого лише здорові руки та нош,

кидав усе та біг до батька Хмельницького. То була сила. Ми могли й без татарської підмоги розмести цілу Польщу. Не раз говорив славний полковник Богун, щоб позбутися татарів та самим кінчати. Хмель не зважився на те, хоч знав, що татарва його вже кілька разів зрадила. Не послушали Богун От і прийшло Берестечко.

- Ти, діду, був і під Берестечком?

- І там був. Я зрятувався чудом Божим. Три дні болотом ішов, комишами. Не гадав я вийти живим.

- Так славно почалося, а що з того? - зітхнув Карпо.

- Така воля Божа. Попуст за наші гріхи... так, так. Хмельницький славний козак був, розумний ватажок, та він не доріс до того, щоб Україну поставити самостійною... Як би вам це сказати? Вилетів на гору орлом, а зліз униз жабою, бо голова йому закрутилась від такої висоти. А лізучи вниз, поскидав тих, що йому допомогли вгору вилетіти...

- Як се?

- Ось як: увесь український народ став за ним одною душею, бо всім було зле від панів, а найгірше мужикам. Ті мужики-невільники стали відразу лицарями, та ще й якими. А Хмельницький, заманюючи мужиків до себе, обіцював усе, а в зборівських пунктах забув за чернь, за мужиків, а про самих козаків дбав. А чого не можна було під Зборовом доконати? Я на те все дивився. Ми так зім'яли всю Польщу в одній жмені, що тільки потисни раз рукою, й сліду по них не лишиться! А тут Хмельницький гукає: згода, згода! Та ще булавою завзятців одганяє, короля собою заступає. Пишуть пункта, та так, начеб мужиків і на світі не було, а саме козацтво...

- Говорять, що се сталося по волі кримського хана. Він грозив, що коли козаки не вгамуються, то він Польщі помагатиме.

- Начхать було на хана й на цілу орду. У нас таке було завзяття, що з татарів ні одна лаба не вийшла б жива. Кажу вам: ляшня вже конала під нашими шаблями. Ще півгодини, й був би їм усім капут. Кажуть, що Богун аж плакав перед гетьманом, просив, щоб не переставати. и

- Чого ж Богун не доконав сього сам? Його ж були б козаки послушали?

- Він лицар був. Не хотів заводить у війську роз'єднання. Він хоч не згоджувався з тим, що робив Хмельницький, а зоставався йому вірним аж до смерті. То щира була душа.. Хмельницький відцурався черні, простого народу. Народ перестав йому вірити, а від того все пішло шкереберть... Хмельницький тяжкий гріх узяв на душу, по волі чи по неволі... Слухайте, хлопці, мого старого розуму, пам'ятайте, що без народу або проти народу нічого і ніколи не доконається. А з народом однодушно можна гори перевалювати. Пам'ятайте як гарно йшло Хмельницькому, коли народ йшов за ним, а як пішло йому з Петрового дня, коли народ від його відскочив... Аж до того прийшло, що народ проклинав його: "Бодай тебе, пане Хмельницький, перша куля не минула..."

- Давно ти, діду, від козаків пішов та в сій глушині засів?

- Тридцять літ буде, як тут живу самотно.

- Від тебе не одно б почув, не одного навчився...

- Може. Тепер спить здорові. Ще й завтра день буде, то розкажу дещо. Мене теж сон морочить.

Не треба було сього козакам двічі казати. Вони були змучені й насилу відганяли сон. Місяць сховався за ліс. В балці стемніло. Соловейко затих. Десь високо в скелі озвалась сова. Чути було, як коні хрупали траву.

VI

Вже сонце вийшло високо на небі, а козаки ще спали.

Дід Охрім давно вже зварив для гостей снідання, обійшов своє господарство, був у пасіці, коней напоїв, до хлопців навідувався, а вони спали, мов убиті.

Їм спалося дуже добре. Під черешнею сонце їх не пекло.

В повітрі було тихо, без вітру, повітря тремтіло на сонці. Бджоли бриніли на деревах, збираючи мед. У такому то й вік проспати можна. Старий воркотів незадоволений: нінащо козацтво звелось, сплюхи та й годі, - а далі не втерпів, та й гукнув їм над головою:

- Ану, панове товариство, вставайте, пани йдуть!

Карпо з Максимом схопились відразу на ноги.

- Які пани? Де? Що? - питають заспані.

Еге ж! От налякав!.. То я так жартував лиш, щоб скоріше прокинулись. Панів чорт має, звідкіля їм тут взятися, - а поки що вмийтеся та снідати ходіть.

Охрім повів їх недалеко своєї оселі. Тут плило з скелі чисте, як кришталь, джерело й спливало до великого кам'яного басейну, звідки відпливало малим потічком в долину. Над потічком стояла якась невеличка будівля. Козаки залюбки вмилися холодною водою.

- Гарна в тебе вода, діду...

- Без цього я б тут і години не всидів. Та воно, ніде правди діти, такої балки на всій Україні другої немає...

- А се ж що за будівля така?

- Млиночок поставив.

- І млиночок? - здивувався Карпо...

- Хіба ж на базар за борошном піду?

- А зерна звідкіля береш?

- Землю орю та й збираю, що Бог уродить...

Звідси пішли до домівки. По дорозі стрінули в загороді ціле стадо курей.

- Та ти, діду, справді хазяїн неабиякий.

- Побачиш ще дещо.

Старий виніс їм снідання під черешню. Варене молоко, мед у мисці, паляницю, печене м'ясо.

- Мені б на паненя подивитися.

- Я дививсь, він ще спить.

- Чи не багато того спання?

- Нічого, хай виспитьсся гаразд. Тепер ходіть, покажу вам моє хазяйство.

І повів своїх гостей по леваді. Зараз з лівої сторони від печери була друга, ще просторіша. Тут була стайня на кози, два волики й корову. Тепер не було тут нічого. Товар пасся в окремій загороді. Вхід до тої печери заложений був кущами так, що не видно було нічого. Трохи нижче стояв гарний садок. В садку стоять рядком вулики. На деревах бринять бджоли. З другого боку йде огорожа на товар. Він пересувається з місця на місце, поки не випасе трави. На самій середині балки грядки з усякою городиною. Капуста, буряки, морква, кавуни, огірки. А ще далі загони пшениці, ячменю, гречки та проса...

Козаки не можуть отямитися з дива...

- Ти тут сам, діду?

- Тепер не сам, гостей маю.

За ними ступали крок за кроком два великі пси.

- І ти, діду, не боїшся сам?

- Хіба ж я сам? Ось бачиш, мої товариші, мої вірні слуги, - каже, показуючи на псів.

Ану, нехай би мене хто зачепив...

За той час хлопець прокинувся і вийшов аж на двір. Він стояв перед печерою й протирав заспані очі. Сонце його вразило.

- Остапику, гей! - гукнув Карпо, - ходи сюди, сину...

- Я хочу до замку.

- Хіба ж тобі погано тут? - питає дід. Ходи зо мною, щось тобі покажу. Він узяв хлопця за руку й повів до товару.

Тут було маленьке, біле, мов сніг, козлятко.

- Що се таке? - питає хлопець цікаво.

- Козлятко. Я тобі його подарую, візьми собі... Хлопець дуже зрадив. Узяв козлятко на руки й поніс. Воно

забекало. Прийшла стара коза, понюхала й стала знову скубти траву.

- Тобі, певно, їсти хочеться?

- Хочеться.

- Ну, ходи й козлятко з собою візьми, воно вже твоє.

Хлопець тягав козлятко, аж засапався. Старий виніс йому молока й шматок паляниці. Хлопець так був зайнятий козлятком, що й на їду не дуже то зважав. А далі наставив кухоль козляткові. Воно встромило свою мордочку до кухля й стало пити молоко.

Се дуже хлопцеві сподобалося. Він став тішитися, сміятися. Козаки дивилися на се й собі усміхалися.

- Дай кухоль, я тобі ще принесу, а то голодний будеш.

Старий приніс ще молока. Хлопець випив трохи, а решту дав козляті. Тепер воно бігло за ним, мов песик, а хлопець радів. Потім дід повів його до млинка й пустив на млин воду. І се хлопцеві дуже подобалося.

- Гарне се? - питає дід.

- Дуже гарне, я такого ще не бачив...
- Коли будеш чемний, то будемо обоє молоти борошно.
- Яке борошно?
- А таке, що з його паляниці печуть, бублики, Тепер хлопець не відставав від діда...
- Як тебе, діду, звати? - питає.
- Зови мене, синку, дідом Охрімом...
- А ти мене зви паном Станіславом Овруцьким.
- Фе! Так погано. Я тебе звати буду Остапом, це краще. Ти, бачиш, ще не пан, бо

пани великі, а ти малий. Підростеш, тоді друге діло.... Тепер ходи до пасіки.

Усе те було для такого панятка невидальщина. Хлопець був дуже цікавий. Тут бачив усе нове, все його цікавило.

А старий Охрім, мов дбайлива нянька, говорив з ним, пояснював. До полудня геть заприязнилися з собою. І мами не згадував.

Тимчасом козаки пішли до печери. Вона була простора й напрочуд ясна. Через вікно, видовбане в передній стіні, влітали сюди цілі снопи сонячних променів. На лівій стіні висіла багата турецька і польська зброя, довгі рушниці, вибивані золотом, дорогі пістолі, шаблі, ятагани. Усе те зложено в порядку, завішене на жердках, прибитих до стіни. Уся стіна вкрита турецькими килимами. В одній великій щілині в сій стіні висіла багата одежа. Оксамитові кунтуші, шовкові жупани, пояси, чоботи сап'янці. А над зброєю стояла довга полиця, заставлена золотим та срібним посудом. Срібні михайлики, тарілки, дзбанки на мед...

Наші козаки оглядали все цікаво та дивувались таким багатством в тій печері.

Заглянули й до спальні старого. Не було тут нічого незвичайного. Проста лежанка з дощок, вкрита кожухами; над тим висіла рушниця, проста з витертим ложем порохівниця, мішок з кулями, довгий гострий ніж та два пістолі й ікона Богородиці в золочених рамах.

Козаки перехрестилися, а далі глянули один на одного й відразу подумали собі: "Говорять, що старий з чортом руку держить, а в його ікона християнська". Старий покинув хлопця з козою на дворі й заходився варити обід.

Козаки теж вийшли надвір і наблизилися до хлопця. Він держав козлятко за шию й щось до його говорив.

- Що ж, Остапе, добре тобі тут? - питає Карпо.
  - Добре. Воно так молоко п'є з кухлика, мов цуценя.
  - Воно краще цуценяти, бо не кусає... А може б ти мені його подарував? - дровичся Карпо.
  - Не дам. Попроси діда Охріма, він тобі дасть інше. Там ще скільки є.
  - А ти любиш діда Охріма?
  - Люблю. Він обіцяв навчити мене стріляти ведмедя.
  - А мене любиш?
  - Тебе ні. Нащо ти мене забрав від мами? Я хочу до мами, - і хлопець став плакати...
- Почув се дід Охрім:

- Остапе, ану ходи до мене, щось тобі покажу. Хлопець побіг миттю до печери... Лід Охрім став його забавляти та заговорювати.

- Треба буде його тут залишити, - каже Карпо до Максима. - Здається, кращого місця не буде. Візьму його звідсіля, як підросте та зовсім забуде про колишнє.

- Я теж так гадаю. Тут і безпечно буде. Я справді не знаю безпечнішого місця. Воно неприступне, а ще народ уважає старого за характерника й чортового кума.

- Я справді не вгадаю, в котрий бік іти, щоб звідсіля вийти. Якийсь справді зачарований кут. Сьогодні поговорю з дідом. В мене трохи червінців в сідлі €, то лишу йому на початок.

- Цікаво знати, хто він? Розумна людина, нічого сказати. Як він тут гарно загосподарився. Усе має" чого душа забажає. Таких зимівників на цілій Україні либонь нема.

- Про все розпитаємо потроху, може й довідаємося щось. Козаки полягали під черешнею на кожухах.

Вийшов до них старий, ведучи за руку Остапа. Він щось говорив і сміявся з утіхи.

- Я тобі, синку, постолі зроблю, такі маленькі. В тих чобітках тісно тобі ходити, а босому небезпечно. Тут гадюки трапляються; а вони кусають так, що вмерти можна

- А які ті гадюки?

- Пожди, колись покажу. Вони такі, мов мотузки, повзуть по землі так скоро, що тільки оком мигнеш. Та я тут маю такого, що їх ловить.

Старий став якось дивно свистати крізь зуби. Згодом вийшов з кушів борсук. Він саме держав у зубах гадюку, що вилася коло його спини й завзято кусала його грубу шерсть.

- Ось бачиш. Се борсук, звір дикий, та я його освоїв, і він тепер мені в пригоді стає, бо гадюки ловить.

- А гадюки його не кусають?

- Кусають, та йому се не шкодить, так йому Бог дав.

Тимчасом борсук перекусив гадюку надвоє. Розкушені шматки стали скакати, витись, Голова підскакувала високо. Борсук брав одну частину за другою й згриз смачно. Тоді присів на землі й дивився Охрїмові в очі.

- Пожди, голубе, молока дам. Ти заслужив се. Старий виніс в мисці молоко й подав борсукові.

- А можна його погладити? - питає хлопець.

- Тобі не можна. Він тебе ще не знає, то може вкусити.

- Той дід справді якийсь знахар, - говорив Максим Карпові. - Гляди, які чудасії виправляє.

- Ми ще побачимо, як він чортяку за роги поведе напувати, - сміявся Карпо...

- А ходіть-но обідати! - гукав Охрім.

Прийшли в печеру. На столі понаставляв Охрім такої всячини, що на десяток людей вистачило б. З миски парувал смачний борщ з свинячим м'ясом, була смажена риби, печена дичина, медівник, хліб і великий дзбанок доброго меду.

Посідали за стіл, старий проказав молитву й перехрестив тричі страви.

- Тепер їжте на здоров'я й беріть, що завгодно, я припрошувати не буду.

Малого взяв на коліна й дав йому срібну ложку. Хлопцеві дуже смакували ті страви. Не треба було й козаків дуже припрошувати.

Вони їли, аж за вухами лящало.

По обіді пішов старий за своїм ділом. Хлопчина побіг за ним, а ззаду бігло козлятко й два невідступні товариші - пси.

Козаки полягали під черешнею з люльками, поки не задрімали.

По вечері полягали знову під черешнею на траві. На колінах старого Охріма приліг хлопчина. Він не хотів іти спати в печеру. Старий постелив йому кожух овечий, а другим його прикрив. Хлопець узяв козлятко за шию та так і заснув.

- Слухай, діду, каже Карпо. Ти справно вмієш з дітьми поводитися. Чи ти б не подержав при собі оце хлоп'я, поки не підросте трохи? Бо справді не знаю, де його джуди, а з дитиною мені ніяково возитися.

- А ти як гадав? Я б тобі його навіть не віддав тепер, то ще дитина, заморилася б. Не першина мені дітей ховати, хоч своїх не мав ніколи. Виховав я їх багато, сиріток козацьких, поки на Січ не виправив. Не раз до мене навідуються ті, що живі zostались...

- Б мене трохи червінців є, то дам на початок...

- Дурний ти, козаче, з твоїми червінцями. У мене є їх більше, ніж ти думаєш. За червінці я тобі нічого не зроблю, а зроблю все за добре слово. Я це хлоп'я полюбив. Воно здається не в тата, а в маму вдалося, по тім усім судячи, що ти мені говорив... Я з його виховаю славного козака, виховаю в страху господнім, та ще й грамоти навчу...

- Грамоти? То ти, діду, письменний чоловік? - говорив здивовано Карпо...

- А хіба ти гадав, що письменні в постолах не ходять та й у печерах не живуть? Ей, небоже, було колись зо мною інакше. Я в Києві вчився, в бурсі побував. Здорово мене били та й добре вчили, поки з бурси не втік...

- Не смію тебе питати про твою історію, бо це не по-козацьки, але вона дуже, мабуть, цікава...

- Як ти мені про себе розказав, то слід мені оповісти дещо з мого життя. Коли цікаві, то послушайте. Ось тільки люльку закурю.

І знову світив ясний місяць на небі. Була повня. Хто такої літньої ночі не бачив, то хоч як описуй, малюй, а все не так вийде, як воно було справді.

Старий Охрім набив люльку тютюном, закурив і так став розказувати.

- Мій батько попом був у селі Ольшаниці на Волині. Тяжко нам жилося тоді всім православним. Не минала панщина й мого батька, хоч він в рясі ходив. Гірко про се розказувати. Нас було двоє синів у батька.

Раз якось прийшли до нас на постій кварцяні жовніри. Напилися та давай задиратися. Батькові осмалили бороду, а коли мама за нього вступилася, то один кварцяник так її штовхнув у груди прикладом рушниць, що вбив на смерть. Мій старший братчик Петрусь, вступаючись за батька, вчепився зубами в його руку. Тоді кварцяник

заїхав того по головці пістолем, що аж мозок вискочив... Ну, а я на се дививсь з-за печі та й плакати боявся. Опісля нічого було мені вдома робити. Батько одвіз мене в Київ до своєї сестри, що жила за одним міщанином на Подолі. Звідсіля мене в школу посилали. Батько частенько до мене навідувався. Я перейшов у вищу школу, вчився добре. Побув я там чотири роки. Батько хотів бачити мене попом. Та не діждав того, бо вмер. Тоді мені геть відхотілося попівського хліба. Я покинув школу та й вийшов з бурси, щоб ніколи туди не вертатись. Я здибав на базарі купку запорожців та й пристав до їх. Що ж вам казати, як воно на Запорозжжі, коли ви й самі здорові, знаєте. Там дуже поважають науку, та тільки хто освітою величається, того не люблять, чваньком називають. Навчився я воєнного ремесла, в походи з запорожцями ходив, у Криму був, аж поки не зчинилася пригода, про яку я вам уже розказував. Приїхав на Січ Хмельницький, і козацтво все заворушилось. Пішов і я. Був я в усіх походах, держався Хмельницького аж до смерті. Гадав і далі йти за його думкою, поки в козацтві був який порядок. А то стали гетьмани мінятися, бувало й по двоє, троє відразу. То той дурний Юрась, котрому свинопасом бути, а не гетьманом, то Виговський, то Брюховецький, чура, наймит Хмельницького, якому Москва помагала. Повстали брат на брата, з одного боку Москва під'юджувала, з другого Польща. Дивлюсь на все це та й плачу над недолею України: нащо й за що пролито стільки козацької крові? Був я не послідній козак, а все ж таки не було в мене такої вдачі, щоб самому за діло взятись. Були кращі від мене голови, та нічого не вділяли.

І я плюнув на все, покинув козаків, не пристав ні до кого, а пустився навмання пригожого місця шукати для себе. Щасливо знайшов я оцю балку, перевіз сюди свою мізерію й живу тут уже тридцять літ. Мені тут добре. Усе маю, чого мені треба, й усе роблю своїми руками, сам. Ніхто мене не зачіпає. Зловили мене раз у лісі пани, як за гайдамаками ганялись. Тоді я до них по-латинському заговорив, а вони тільки баньки витріщили. Ти, кажуть, шляхтич, ходи з нами. Тоді я до них: пустіть мене, люди добрі, хочу жити так, як мені подобається. Ся латина мене спасла, а то були б повісили. Вони знають, що я тут живу, та не займають мене. А селяни вважають мене за великого чародія, знахаря, характерника, й бояться мене. Хай буде й так, я їх не чіпаю, з людьми не живу, хіба візьму, коли трапиться, яку сироту та в люди виведу.

- Чого ж тебе знахарем та характерником прозвали?

- А от чого. Я зілля знаю та людям помагаю. Вони часом, як біда прикрутить, заходять-таки до мене за порадою. До того в мене кіт чорний є, а се вже, кажуть, непременно чорт. Кота я мушу держати, бо мишва всю мізерію б мені рознесла. А чорний кіт кращий, ніж білий, бо вночі його миша не добачає.

- Так ти, діду, залишиш у себе мого хлопця?

- Авжеж, коли казав, то й лишу. Та ти казав мені вчора, що хлопця захопив, щоб помститися за батька. Чи така твоя вся помста буде?

- Ти ще не догадаєшся? Хочу з його виховати завзятого козака, а тоді пущу його на панів. Подумай: освоєне вовчєня на вовків пустити...

- І се мені годиться знати. Значить, має вийти козак-завзятець. Значить, треба йому

змалку відкрити очі на ті кривди, яких український народ від них зазнає.

- І виробити йому вдачу, щоб ніколи від козацтва не відскочив за жадні скарби світу, хоч би й дізнався, з якого гнізда він птиця...

- Тебе я добре зрозумів, так і робитиму...

- Ми завтра поїдемо.

- Чого вам так спішно? Посидьте трохи, відпочиньте, підживіться трохи, а то висохли, мов хорти.

- Таки, діду, поїдемо. Колись, може, й вернемось. А коли б нам прийшла скрутна година й не було б де сховатися, тоді приїдемо, хоч палицею гони. А тепер ми тобі лише заважаємо та робити не даємо.

- Коли ви про роботу згадали, так добре. Щоб даремно хліба не їли, скосіть мені леваду...

- Коли так, то лишаємося та відробимо тобі, діду... Правда, Максиме?

- Авжеж! Хіба ж ми косити не знаємо?

- Ну, добре, гості мої, тепер я вам на бандурі заграю...

Старий пішов до своєї печери, виніс бандуру ч став грати.

Потім заспівав сильним ще голосом козацьку думу про Богдана Хмельницького.

Козаки слухали уважно. Серед тої літньої вкраїнської ночі, при яснім світлі місяця, вони були наче б зачаровані. Все те, про що в пісні говорилося, вони наче б бачили тепер на власні очі...

Старий ударив ще кілька акордів і перестав.

- Знаєш, діду, як ти співав, мені здавалося, що я всіх тих лицарів ось тут в твоїй балці бачу.

- Говори здоров. Я такими привидами живу. Вийду сюди вночі, сяду під оцею черешнею, молитву читаю, а далі задумаюсь і бачу всіх моїх товаришів, бачу й незабутнього полковника Кривоноса, розмовляю з ним, радію, молодію. Не раз триває так, поки півень не заспіває, а тоді я з сну прокидаюся та й засипаю вже насправжки. З тими привидами я дуже щасливий, мені від того літ убуває...

Козаки додержали слова, скосили леваду, згребли сіно й у копиці склали. Нарубали дров, помагали біля оселі та старалися якнайбільше зробити...

- А тепер відпочиньте кілька днів по праці...

- Ні, діду" вибачай, таки завтра поїдемо, от тільки дорогу покажи, бо на Красноставці, значить тою самою дорогою, вертати нам не хочеться...

- Не бійтеся, покажу вам іншу дорогу.

За той час балакали кожного вечора під черешнею й слухали оповідання старого Охріма про козацьку давнину.

Нвступного дня рано осідлали коней і були готові до дороги.

Охрім надав їм харчів цілий мішок. Паляниць, ковбас, в'яленого м'яса, риби сушеної, сушених слив та яблук, до того ще баклагу меду.

Остап ще спав. Карпо нахилився над ним, поцілував у голівку и перехрестив. Охрім звелів одному собаці, лишитися при дитині, а другого взяв з собою. Дід ішов попереду,

а козаки йшли за ним, ведучи коней за поводи. Йшли малою стежкою понад струмочком, що вився поміж кущами високої ліщини. Натрапили на невеликий ставок. Вода була чиста така, що можна було пісок на дні порохувати.

В ставку гралися до сонця риби: карасі, пструги, плотиці.

- Та в тебе, діду, й ставок є?

- А хіба ж я рибу з моря привожу?

- А не можна б так скупатися?

- Купайтесь на здоров'я.

Козаки пустили коней, пороздягались миттю й шубовснули в воду. Вода була свіжа. Козаки не могли нею налюбуватися і вилазити їм не хотілося, поки добре не замерзли.

- Сей ставок я сам зладив. Загатив греблею воду, й готовий ставок.

Одяглись і пішли далі. В другому місці між кущами стрінули невелику ковбаню води...

- Знову джерело...

- Ану, напийся.

Карпо зачерпнув води пригорщею й доніс до губи. Вода була солона.

- Тут, діду, справді рай, усього маєш доволі...

- Богу дякувати.

- Кому ти все те покинеш? - питає Карпо.

- Кому ж би? Людям. Коли геть постаріюсь, то приймака візьму. Може одного з тих, що їх виховав, а може кого-небудь...

Зайшли під високу гору. З неї виступали велетенські камені, між якими росли густо кущі калини, дикої рожі та тернини. Долом росла висока ліщина.

Старий розхилив кущі понад струмочком. Козаки пішли з кіньми за ним і зайшли в печеру, куди тік струмок. В печері було темно, хоч око виколи. Йшли навмання по воді потоку, що журчав по камінчиках. Довго так ішли, не кажучи ні слова, а все вниз.

- Чи не ведеш ти нас, діду, в пекло?

Старий не відповів нічого, аж ось побачили здалека світло дня, яке щораз більшало. Коли прийшли на край, сонце вже зійшло високо. Вони мимохіть позатуляли очі долонями. З цього боку сходило сонце й осліплювало своїм яскравим промінням.

- Чи втрапили б сюди до мене?...

- Господь з тобою! Хто б цього сподівався, хто б туди відважився зайти!

- Се річка Інгул, а решту порадьте собі самі, бо мені пора вертатись. Щасливої дороги!

Охрім вернувся назад в печеру, а за ним почалапав у воді його вірний пес.

- Ото чудасія! - каже Максим до Карпа.

VII

Коли старий вернувся до своєї оселі, то вже було близько полудня. Сонце стояло вже високо й дуже пекло. Охрім почув здалека плач хлопця, який в одчаю бігав і кликав діда.

- Остапику, не плач, дитино, я зараз прийду.

Хлопець кинувся бігти на його голос. Біля його біг пес, а ззаду бігло біле козлятко, мекаючи.

Хлопець, побачивши діда, дуже зрадів, прибіг до його, припав до його руки.

- Куди ти, діду, ходив? Я прокинувся, а тебе не було. Шукав скрізь, і в садку, й у пасіці, й на леваді, й у стайні. Я налякався й плакав.

- Недобре, дитино моя, лякатись і плакати. Усюди є Бог, котрий нас оберігає... Чи ти вмієш молитися?

Вмію, мене ксьондз учив, замковий капелан...

- Ну гаразд, я такої молитви не вмію, але я тебе навчу своєї, козацької...

- А коли ми поїдемо до мами? - спитав хлопець.

- Поїдемо, але перше виберемо мед та завеземо мамі, зберемо яблуку, груш, - треба мамі гостинця привезти...

- То вибираймо мед сьогодні, а завтра поїдемо...

- Бджоли ще не наробили меду, бо їм ще не пора...

Від цього часу настало для Охріма нове життя. Мав з ким говорити. Хлопець ходив усюди з ним. Мами вже не згадував. Про козаків раз лиш спитав, де вони ділися. Охрім пояснив, що вони поїхали на Січ, і став його дитячому розумові пояснювати, що таке Січ, хто такі козаки, й чого вони на світі хочуть.

Від того поволі крапля за краплею змінювався в хлопця світогляд. Він переконався, що козаки то не такі люди, що їх усіх треба б вішати та на кіл садовити...

Охрім розказував йому, звідки козаки взялись, говорив про татар та турків, як вони на Україну набігали, людей в ясир брали, мучили, як козаки відбивали невільників, билися з татарвою, з турками... Хлопець прислухувався до тих оповідань, жалів над долею невільників.

А далі Охрім став йому розказувати про панів, що також людей мучили, гнобили...

Хлопець пригадував собі те, що в своїм дитинстві бачив на замку в свого батька. Він бачив, як людей гнобили, мучили, на кіл сажали. Тоді він не розумів за що. Йому казали, що се мужики, хами, що їм так і треба. Та нагадав собі й те, як мама не раз просила за тих хамів батька, як батько гримав на маму й реготався, як він сього реготу лякався дуже, а мама плакала, й він її жалів. Все те нагадував він собі тепер і став переконуватися, що тим людям робили кривду, що так не повинно бути.

Ціле літо спав хлопець на свіжому повітрі, купався в ставку, бігав, живився простими невибагливими стравами. Від того зовсім перемінився. З колишнього блілого, мов полотно, хлопчини виростав здоровий рум'яний хлопець із загорілим лицем.

Минуло літо, настала осінь. Старий мав роботи від ранку до ночі. Ховав пні з бджолами, збирав овочі, молов зерно на борошно, квасив капусту, приготувався до зими. Його комора наповнялася припасами.

Настала зима. Ціла балка вкрилася снігом, що блищав на сонці мов діаманти. Охрім зладив Остапові овечу козушину й пошив шапку, чому хлопець дуже радів. Тепер годі було вже спати на дворі. В своїй печері зладив Остапові лежанку з сухого моху.

Хлопець не міг розлучитися з своєю козою. Вона цілий день бігала за ним, а на ніч лягала біля нього спати. Старий ходив у відповідну пору на полювання в ліс і брав з собою Остапа. Вилазили тоді на берег балки. Згодом став його привчати до стрільби й подарував йому одну малу легеньку рушницю.

Хлопець серед такої невидальщини забув згодом про своє гніздо. Навчився української молитви. Старий учив його грамоти з старого часослова. Хлопець був дуже понятливий, і до року вже читав старому з книжки.

Минуло так кілька літ. Остап уже виручав старого в хазяйстві. Він виріс, був дужий, відважний і непогано стріляв. Він був правою рукою діда, котрий став нездужати. Дихавиця його мучила. Зимою не міг по ночах спати. Старий прочував свій кінець. Не жаль йому було вмирати, та одна думка його турбувала: коли він закриє очі, що з хлопцем станеться?

До цього хотів він його приготувати...

- Ти пам'ятаєш, синку, тих двох козаків, що тут одного разу були?

- Трохи пам'ятаю. Я десь з ними їздив, чи щось... так наче в сні пригадую щось...

- Один з тих козаків, що зветься Карпо Кожух, то твій тато.

- Невже ж?

- Так, синку. Він, коли не загинув, то навідається до тебе... бо бачиш, дитино, мені скоро вмирати прийдеться...

- Хіба ж справді так? - злякався Остап... а що ж я без тебе робитиму?

- То ж я й хочу тобі сказати... Як я вже перестану дихати й моє тіло захолоне, то ти візьми заступа, викопай тут під грушею глибоку яму, мене вбери в жупан, кунтуш, в чоботи сап'янці, накрій мені китайкою очі, перехрести, прочитай молитву за усопших і присип землею. Потому накопай землі скільки змоги й зверши молитву, а на вершку постав хреста. А на тім хресті випиши так: "Здесь опочиваєть рабъ божій Охрімъ Неситый козакъ войска Запорожского низового поповичівського куреня товариш.. Упокоїлся въ году"... - тепер мені вісімдесят п'ять літ, то собі рахуй скільки мені буде від роду... і так напиши. А потому хазяйнуй далі, а коли тобі надокучить тут самому, то йди в світ. Панів обминай, бо вони тебе піймають та в неволю запроторять. Ти шукай козаків та проси, щоб тобі на Запорожжя дорогу вказали. Між козаками питай за твоїм татом Карпом Кожушенком. Та ліпше буде як ти ще тут побудеш у балці. Коли б сюди які люди за мною приходили, то ти скажи, що я не хочу з ними говорити. Нікого не припускай близько, щоб ніхто не знав, що я вже вмер. Люди тебе можуть скривдити, ограбувати. Йдучи звідси, виходь печерою, йди за потічком. Вхід до нашої печери заложи каменями, а товар весь повипускай - хай сам за себе дбає. А коли б ти, побувши на Січі, вернувся сюди знову, то під моєю лежанкою закопаний глечик з червінцями. Є там стільки добра, що можна й у Києві з того дуже добре жити, чи де схочеш. А під моєю лежанкою в головах знайдеш невеличку скриньку з паперами. Особливо бережи той великий зшиток паперу, Я над тим кілька років працював та посписував усе, що я на моєму віку бачив, поки в сій балці не закопався. Коли тобі охота, та прочитай сам, а коли ні, то передай комусь письменному в Києві або на Запоріжжі. Там списано все по

правді. Пам'ятай добре, що я тобі, синку, кажу...

Від того дня Остап став сумний. Йому жаль стало доброго діда. За смерть він йому ніколи не говорив, аж тільки тепер. Від того великий сум заліг Йому на душу. На діда дививсь з страхом і жалем наче б бачив його послідній раз. Остап не знав, як чоловік умирає, бо не бачив того. Дід, певно, знає се добре... Йому тепер пришилося тяжко жити.

Дід нездужав. Цілу зиму дуже кашляв і не злазив з лежанки. Про все мусів дбати Остап. Аж з весною старому полегшало. Як пригріло сонце й розтали сніги, як трава стала виколюватись і бджола забриніла, дід вийшов надвір, підпираючись палицею, й став ходити по дворі, гріючись на сонці. Він страшно змінився. Згорбився, голова та руки тряслися та дуже змарнів. Він присів на камені під печерою й похнюпив голову.

- От, славити Бога, діду, тобі вже легше, - говорив зраділий Остап. - Буде тепліше, то подужаєш зовсім. Я тобі меду з льоху принесу.

- Сідай тут біля мене, мій синку любий, сідай, я на тебе подивлюся, ти моя втіхо, підпора моєї старости...

Остап присів біля ніг старого й дививсь Йому в старечі очі, а дід гладив його кучеряву голову.

- Мені справді може влітку полегшає, але тієї зими я вже не переживу... Мені пішло вже на вісімдесята шостий. Моїх ровесників вже либонь нема на світі...

В ту мить схопилися з землі пси й полетіли, сердито најачивши шерсть, вздовж потічка...

- Що се? - спитали один одного,

- Бери, синку, рушницю, а мені подай другу. Сим боком ніхто до нас не заходить. - Старий підвівсь і випрямився.

Остап приніс рушницю й побіг за псами.

- Далеко не відходь, чуєш?

А тимчасом пси гавкали завзято, чути було голоси;

- Пугу! Пугу!

- Хто ви? - кричав Остап. - Не наближайся, бо далебі стрелю!

- Краще ти приклич собак, ~ гукав хтось за кущами.

- Остапе, приклич собак, - гукнув старий, - се козаки.

Остап послухав. Пси перестали гавкати, а за хвилину вийшли з Остапом з-поза кущів два козаки, ведучи за собою коней.

- Здоров, діду Охріме! Чолом тобі б'ємо, - гукали козаки, вимахуючи шапками...

- Справді! Далебі! Так це ви, - говорив, зрадівши, Охрім і поклав рушницю на землю.

- Чого так забарились? Остапе, бери від них коней та проведи в стайню. Се ж твій батько Карпо Кожушенко, а той - то його товариш... От, гості любі, в хату просимо!

Остап не знав, чи радіти, чи сумувати... Він узяв коней і повів у стайню та розсідлав їх, а козаки за той час стали вітати старого...

- Якраз в пору прийшли. Мені вмирати пора, то я страх стурбувався, що з хлопцем

буде...

- Ти справді, діду? підтоптався, а Остап виріс, мов дубок той. Гарно виховав, спасибі!

- Я повинен тобі його віддати, та бачите, зо мною погано. Я вже... не в силі... води собі взяти... не то що... Підождіть... поки мене... поховаєте, а то сам... загину... - Старий розплакався.

- Заспокойся, діду. Ми щось інше загадали... Ти казав колись, щоб ти приймака прийняв. Ось тобі приймак, мій побратим, бери його...

- Хіба б ви розлучилися? Побратими?

- То ж бо й є. Ми заприсягли собі до смерті не розлучатися, та баба перебила. Мій побратим закохався в дівчину та й засватав, а задля дівчини й товариша покидає. Ну що ж робити! Ото ж він загадав одружитися з своєю Ганною та до тебе прийти за приймака, хіба що ти не схочеш баби на твоїм замовнику...

- Невже так? - скрикнув старий. - От Божа благодать! Поблагословив мене Господь на сконі моїх літ дітьми.

- Ходи, мій сину, хай обійму та поблагословлю тебе. Старий, плачучи з радості, обіймав Максима.

- Хоч на весіллі не погуляю, то коли ти прийдеш сюди з своєю княгинею, ще заграю на бандурі та любитись буду, як ви обоєчко танцюватимете... Господи! Тобі слава! Який я тепер щасливий! Гей, Остапе, а чого ж ти там приріс?! Ходи сюди, гостей приймати... Ото радість... Гарно ви се вигадали!

Старий наче помолодшав, випрямився, лице повеселішало, вигладилося... погладив вуса...

- Мені б поголитися слід. Не голився цілу зиму. Виросла борода, мов у цапа.

Підійшов Остап:

- Я, діду" коням сіна давав.

- Здоров будь, синку, - сказав Карпо, - от хлопець, хоч куди козак. Став його обнімати...

А тим часом дід Охрім, не зважаючи на свою неміч, порався біля печі, щоб гостей нагодувати. Остап його виручав... Як козаки підкріпились, питає старий:

- Що на Україні чувати?

- Та погано, - говорив сумно Карпо. - Руїна. Народ обороняється, як може й гине серед заколоту. Тільки й слави, що Запорожжя. В гетьманщині нема ладу. Старшина козацька до панства тягне, в царя та бояр ласки запобігає, хоч і на Польщу оглядається, а простий народ в Москві бачить увесь свій порятунок. А Москва впинає щораз глибше свої кігті в українське тіло.

- Від Москви не ждати нам спасіння, - говорив дід Охрім. - Був я при переяславській умові. Здавалося, гаразд буде під московським православним царем, а потому ту умову нищили пункт за пунктом. Наших найкращих людей в Сибір загнали й то зрадою, без суду. Згадати страшно.

- Я кажу, що ні на кого не можна покладати надії вкраїнському народові, тільки на

власні сили, – казав твердо Карпо.

– І я це кажу, щоб лиш єдність була, щоб Бог послав нам такого чоловіка, щоб здолав усіх з'єднати, а тоді нам ніхто не страшний. У нас буде така сила, що й Москву, й ляхів проженемо з нашої хати, а туркові скажемо; зась! А що ж ви, козаки, тепер робите?

– Ворога б'ємо по-давньому. Татарву шарпаємо, панів польських караємо, часом і Москві достається.

– Така робота нічого не варта. Коли навкруг себе крутитимешся, то не далеко зайдеш... Вам би поперед усього розбити одно, а тоді вже обертайся на друге...

– А хто ж би, по-твоєму, мав бути перший? – питає Карпо.

– У давнину нам треба було поперед усього здавити татарщину й зайняти Крим та там запустити корінь. Воно може б і тепер не було пізно. Та тепер нема вже такого завзяття на татар, бо вони теж охляли... Тепер би прогнати з правого берега Дніпра всю шляхту – панів, щоб знову козацтво розрослося та в пір'я поросло. Та тільки те козацтво має бути без високої панської старшини, без реєстру, щоб усі були вільні та рівні. А впоравшись з Польщею можна б і за Москву взятись... Та до такого діла треба голови розумної та щирого серця...

Довго так балакали. Тепер ще холодно було спати на дворі. Козаки постелили собі в першій печері. Другого дня, тільки на світ благословилося, Карпо з Максимом вже вирушили. Старий покликав Остапа та й каже:

– Нам, синку, незабаром прийдеться розлучитись. Коли прийде сюди Максим з жінкою жити, ти поїдеш з своїм батьком на Січ. Про мене ти будь спокійний. Мої приймаки будуть мене доглядати добре. А тобі в світ треба, розуму вчитися, слави добувати...

– Хіба ж мені, діду, біля тебе недобре? – говорив засмучений Остап. Хай живуть тут і Максим з жінкою, я їм перепиняти не буду.

– Не в тім діло. Тут могло б жити двадцятєро людей, і не були б голодні, та тобі годі тут сидіти. Поїдеш з батьком на Січ, так мусить бути для твого добра. Ми більше не побачимось. Згадуй мене в молитві, бо я до тебе щирий був і дуже тебе люблю.

Остап став плакати, обнімаючи діда за шию:

– Дідусю, не проганяй мене від себе.

– Я не проганяю, а так мусить бути. Ти маєш бути козаком, а не свинопасом. Не в лісі тобі вікувати, а серед світу широкого, для України треба щось зробити, бо се святий обов'язок кожного. Я вже не піду, своє відслужив. Тепер саме твоя черга. Так воно, дорога дитино, для України так треба, чуєш? А там, на широкому світі, не дай заманитися спокусам сатани, не зляшись, не змосковсь, не дай панам заманитися на почесі й багатства, а служи вірно своєму народові, тій бідній неньці Україні, розшарпаній на шматки, пам'ятай, що лиш той тобі брат, хто твоєю мовою говорить, однаково з тобою Богові молиться: той тобі брат, хто не пан, чи він польський, чи московський, чи козацький. А коли так житимеш, будеш щасливий, а я з могили буду тебе благословляти. Пам'ятай, Остапе, що коли б ти відступив від сього мого заповіту,

то я, хоч тебе люблю, прокляну тебе, як Каїна. Так, моя дитино люба, – ну, обніми мене кріпко й не протився моїй волі, бо така й Божа воля. Мною й так недовго потішився б ти... в мене кожний день дарований... недовго вже того віку – ну, не плач...

Вони обоє заходилися порядкувати першу печеру для прийняття молодих. Остап заспокоївсь і приготувався до свого від'їзду.

Минуло з того часу два тижні. По зимі й сліду не стало. Усе зазеленіло, замаїлось, мов у раю. Старий не знав уже, що робити з радощів. Поцілував усіх та й повів у хату. Молодиця цікаво до всього придивлялася. Вона була сирота, не було їй за ким тужити, жалувати. Старого полюбила вона відразу, їй тут дуже подобалося, тому що тут було захисно. Трохи налякалася, переходячи печерою над потоком, але се скоро минулося. Їй здавалося, що йде до пекла, а вона попала в рай...

VIII

Третього дня після того держав Максим перед печерою пару осідланих коней, а старий Охрім держав в обіймах Остапа й плакав. В його серце кривавицею обливалося, коли прощався з своїм любим хлопцем. Карпо стояв збоку й собі втирав сльози.

– Нічого вічного на світі, – заговорив старий, пускаючи Остапа. Щаслива вам дорога, Боже вас благослови! Пішли.

Старий хрестив їх, поки не сховалися за кущами ліщини. Максим відвів їх аж до печери.

– Прощай, побратиме! Прощай!

Обнялись обоє сердечно. Максим поцілував ще хлопця й вони пішли в печеру.

На дорогу вирядив старий обох, мов на весілля. Подарував багату одержу й зброю. Та Остап такий сумний був, що сі подарунки його не займали.

В тій печері він не був ніколи. Йому аж страшно стало в тій пітьмі брести водою.

Вийшовши на світ Божий, вони посідали на коней і їхали зразу на південь, поки не здибали пригожого місця до переправи. Тут перейшли на другий бік і опинилися в степу. Їхали мовчки. Остап такий був зайнятий недавньою минувшістю, що ні на що не звертав уваги. По дорозі здибали руїну селищ і панських замісів. Карпо пояснював йому, від чого се сталося. Козаки карали панів і руйнували замки. Пани відплачували тим, що палили, руйнували села...

Це вирвало увагу Остапа з задуми.

– А де ж люди поділися, що тут жили? – питає.

– Кого не зарізали, не повісили, то пішов світ за очі.

– І довго таке тривати буде?

– Поки всіх панів не виженемо...

Їхали днями, ночуючи в степу, поки добралися до Дніпра. Остап, побачивши таку велику ріку, не міг досить надивуватися: йому здавалося, що стоїть уже над берегом моря. – Се Дніпро-Славута, – пояснював Карпо, – перехрестись, сину...

Добились нарешті на Січ. Про неї чував Остап багато від діда, й тепер переконався, що воно справді так є, як дід говорив. Знайшов тут і ровесників, з якими скоро

заприязнився. Тепер Карпо звернув усю свою увагу на те, щоб Остапа навчити воєнного ремесла. Він вивчив його добре їздити на коні, орудувати шаблею, стріляти, плавати. На сю науку пішло три роки. Остап виріс, мов дуб, був відважний на всяку небезпеку. Його дуже всі полюбили.

За той час виходили ватаги козаків на Україну ляхів карати. Скликали до себе народ, збирали ватаги збройного люду, деколи вертали з великою здобиччю, деколи знову не вертався ніхто. Котрий ватажок вернувся щасливо, його обирали знову. Такий найбільше міг біля себе згуртувати козаків, бо його шанували. До таких належав і Карпо Кожушенко. Йому теж пощастило в кількох таких походах. Через те й його сина Остапа всі любили.

Тому й не диво, що коли тепер Карпо загадав такий похід, пристало до його повних п'ять сотень козаків. Карпо загадав виконати свій замисел і покінчити з паном Овруцьким, про якого пильно розпитував утікачів з Красноставців. Від них довідався, що жоден козацький загін не здужав узяти красноставецького замку.

- А я його таки візьму! - сказав твердо Карпо... - Лагодься, сину, на велике діло.

Остап ходив не раз з козаками в похід на Крим, на панів. Перейняв усі хитрощі козацькі, а панів ненавидів від усього серця. Про своє панське походження забув зовсім. Йому наче снилося, що побував колись у пишному панському замку серед розкошів. Не раз питав про се Карпа, та ніколи не почув іншої відповіді, як хіба: "колись про се дізнаєшся, тепер пам'ятай лиш, що ти козак... хіба цього тобі мало?"

А йому настільки було сього мало, що хотів стати найславнішим козаком на всю Україну, таким, як був Сагайдачний або Хмель. До козацтва приліг цілою душею. В панах бачив страшних ворогів, шейх треба нищити. На Запорозжя приходили втікачі з-під панського ярма. Вони розповідали про те, як народ мучиться, і се ще більше розпалювало його завзяття. Чував він багато й про пана Овруцького й не раз пригадував Карпові, що й цього диявола пора б уже на чергу оставити...

- Прийде й на його свій час, - говорив Карпо. Тому-то Остап дуже зрадів, почувши про похід на красноставецький замок.

- Се в мене останній похід, - говорив Карпо Остапові. - Не в одній був біді, а Господь хоронив мене, щоб я міг ще з паном Овруцьким порахуватися. Таке маю передчуття. Та коли сповню мою присягу, то не жаль мені буде вмирати, ляжу спочивати на землі, де й родився.

- Хіба ж ти, тату, звідти будеш?

- Авжеж. Тому-то в мене з сим собакою не покінчене діло.

- А що він тобі зробив?

- Мого батька й маму звелів киями на смерть забити, а мене втопити, та добрий чоловік сховав мене в пору від панського гніву.

- Ну, коли так, то й мені з ним діло... От гаразд складається! Не близько було з Січі до Красноставців, - та ще ватага

Карлова накладала дороги, обминаючи села, міста та панські замки, щоб прийти непомітно до Красноставців, поки доберуться до лісу, який Карпо знав дуже добре. В

сім лісі вони сховались, мов на дні моря. Карпо вишукав якусь неприступну балку й тут ждали слухного часу.

IX

У той час готовились у красноставецькій замку до великого свята.

Пану Овруцькому надокучило самотнє життя серед сеї пустині, а при його багатстві не тяжко було знайти дружину хоч би з якого роду.

Пан Овруцький оженився з дочкою магната Потоцького в Бучачі й саме тепер мав вернутися до свого замку з гарною двадцятилітньою жінкою.

Щоб сей поворот випав славно й урочисто, пан Овруцький заповів величавий бенкет і запросив сусідів.

Він не пожалів нічого, щоб бенкет випав на славу його роду. Хотів показати, що він не менший магнат, як і його тесть пан Потоцький.

Виїжджаючи на весілля, приказав службі, щоб усе було приготовлено гаразд, як личить магнатові, щоб не осоромитись перед панами. Гостей запросив багато.

З усіх усядів з'їздилися пани зі своїми почтами.

Пора здавалася спокійна, про козаків у тих сторонах не було чути.

Цілими днями приїздили до замку панські карети й коляски різного роду й форми, а за ними цілі валки возів, коней, служби й псів та збройного почту двірських козаків. Кожний показував себе важним тим, що виступав з великою дружиною й табором. У тих часах треба було ночувати в степу або в лісі, бо дорога тяглася не раз і тиждень. Треба було все возити з собою. Тож вантажили на великі вози дорогі шатра для панства, шатра полотняні для служби, кухню, посуду, харчі, вина, горілки, м'яку постіль. Пани звикли до вигоди й розкошів, тому ніщо не могло їм бракувати в дорозі.

Красноставчани, дивлячись на ті табори, тільки хрестилися та ховалися куди хто міг. Вони знали, що пан має вернутись із молодю жінкою, що у замку буде якийсь бенкет і знали, що при таких бенкеті не обійдеться без напасти. Вони знали, що пани, попившись, вигадують якусь забаву, при якій не обійдеться без людських сліз. А що вигадувати буде ще й панська служба?

Ось недавно загадали пани собі на втіху топити в ставі відьом. Ловили по селу молодниць і старих баб та кидали в воду: котра не втопилася, то видно, що відьма, бо їй чортяка помагає. Таку вбивали.

Наляканий народ дрижав. Жінки плакали, діти ховалися по бур'янах, мужики тільки кулаки стискали та ні на що не могли зважитися, не чуючи в собі сили.

А панів напливало в Красноставці щораз більше й більше. Усіх годі було помістити в замку. Вози позаїздили на економію. Служба або тут помістилася, або йшла до хлопських хат на постій. Панство значне розмістилося в замкових покоях. Від того було на замку так тісно, що нікуди голки покласти. Служба ганяла один за другим, як в мурашнику. Зносили з возів скрині з убранням святочним тощо, ходили сходами вгору, униз, штовхаючи один одного.

Замкова служба розмістила гостей, вважаючи на їхню гідність, а всім порядкував

маршалок замку, старий та сивий слуга пана Овруцького, також гербовий шляхтич.

Коли гість розтаборився, йшов до меншої зали їдальні підживитися, кожний для себе, бо головний бенкет було назначено на вечір. Попоївши, міг гість робити, що йому завгодно аж до вечора. Гості розбрелися по цілім замку, по саду й парку, ходили на привітання одні до других, а там знов сходилися в гуртки, балакаючи та дожидаючи свята.

Надвечір приїхав і пан Овруцький з своєю жінкою та його тесть і теща. Приїхали шестірнею карих коней в позолоченій кареті.

На милю від замку понад дорогою позапалювано смоляні бочки. Почет гарно вбраних дворецьких козаків на здорових конях палив з мушкетів. Тоді розділилися надвоє. Одна частина їхала попереду, друга позаду карети. Як наблизилися до замісу, вистрілили з гармат. Увесь замок аж горів від смолоскипів, було ясно, як удень. Усі гості вийшли на привітання, поки ще карета заїхала перед палац. "Вівати", вигукування, стріли гарматні...

Як карета станула, прискочив старий маршалок, одчинив дверці карети й поміг висісти панові. Пан Овруцький висів бадьоро й поміг своїй молодій жінці. Тоді маршалок виголосив вітальну промову. За ним виступив капелан замковий, патер єзуїтський, теж з промовою. Він поблагословив молодят, бажав їм доброго здоров'я для речі посполитої й католицтва, якого пан Овруцький показував себе ціле життя ревним борцем.

Пан Овруцький був вдоволений таким прийняттям, всміхнувся любо до жінки й подав їй руху. Пішли вгору сходами, вкритими дорогими турецькими килимами.

Поки що пані Овруцька зайшла до своїх покоїв, де служниці кинулись її переодягати до вечері.

Вона була напрочуд гарна й зовеш не під пару старому підтоптаному панові. Пан Овруцький, хоч почорнів чуприну й вуса, хоч був червоний з лиця, був старий. Але панна зважилася вийти за старого бездітного магната, рахуючи на те, що недовго йому жити. Він умре, а вона візьме по йому його багатства й заживе по своїй уподобі.

Пани, бачачи таку пару, стали насміхатися та нишком жартувати собі, хоч се не перепиняло їм кричати "віватів".

Велику залу було вже приладжено до вечері. Понаставляли великих дубових столів, укритих тонесенькими скатертинами. Столи аж гнулися від позолоченого та срібного посуду, дорогих чарок і чаш.

За недовгий час маршалок виступив на середину й заповів, що йдуть ясновельможні. Усе стихло. Коли увійшов до зали пан Овруцький, ведучи під руку жінку, усі крикнули "віват", а на хорах заграла музика.

Пан Овруцький був одягнений у малиновий оксамитний кунтуш, оперезаний багатим поясом. Одну руку держав на держаку багатої шабляки, другою вів під руку молоду жінку. Вона була вбрана в шовкову сукню. На голові в чорнім буйнім волоссі блищала діадема, прикрашена перлами. Від його відбивалося світло на всі сторони. На білій лебединій шії пишалося гарне намисто. Були се великі перли, позчіплювані

золотим тонесеньким ланцюжком невиданої роботи. Одним словом, обоє наділи того вечора на себе, що в них було найкращого й найдорожчого.

Маршалок протиснувся вперед і, кланяючись раз у раз так, що шапкою аж землю замітав, повів панство на їх місце під шовковий золочений намет. Як вони посідали, рушили інші гості] сідаючи по достоїнству.

Зараз, потім влетіла служба прожогом з золотими та срібними полумисками й стала розставляти та подавати страви. М'яса печеного, дичини, риб, усього – цілі скирти. Окрім замкової служби, за кожним паном стояв його власний слуга. Пан їв сам, тоді набирав, по тодішньому звичаю, на тарілку ще й подавав своєму слугі А той, чого не зжер, подавав поза себе ще далі. Пан Овруцький мав славного кухаря. Він повигадував на той день таку невидальщину, що всі аж охали з дива. Пан Овруцький дуже радів тому й підкручував з вдовolenням вуса, а в душі пообіцяв кухареві нагороду за те, що так гарно справився.

Коли, вже наївшись добре, стали пити вина, то тостам, віватам і балачці кінця не було.

– Величали молоду пару разом, потому окремо. Славословили його шляхетські чесноти, його працю й труди в приборканню клятого бунтівничого хамства й т.п. Пан Овруцький аж просльозився з радощів. Відповідаючи на ті славословія, показав себе дуже скромним та обіцяв аж тепер взятися як слід за діло й усю Україну очистити від своєвільного козацтва, коли Йому Бог допоміг заложити нове гніздо в сім батьківським замку, до якого не добереться жодна сила.

– На тих мурах поломило собі хамство не раз зуби, – говорив пан Овруцький, – і я, рахуючи на його силу, стану тепер не випадково, як робив досі, а з усієї сили усмиряти всяке зухвальство козацьке, нищити схизматиків та заводити всюди унію...

– Амінь! – сказав патер. Пани гукнули "віват", а музика заграла туш. Знов на баштах озвалися гармати.

Між гостями сидів нестарий ще шляхтич, пан Петро Ярчевський, гербу Наленч. Він слухав нетерпеливо ці розмови, та коли дослухався слів пана Овруцького, таки не втерпів, щоб і собі не озватися. Він попросив у присутніх дозволу, відкашлянув, підкрутив вуса й сказав так:

– А мені здається, що мосці панове непристойні і грішні слова говорите. Беретесь нищити схизматиків. А хто ж вони? То ж або хлопці хлібороби, що нас, панів, годують своєю працею, або то козаки, що обороняють і обороняли нас від татарської небезпеки. І одні, й другі одному Богові моляться, однаковим хрестом знаменуються, і вони таки наші брати...

– Схизматик! Зрадник! – крикнула шляхта й забряжчала шаблями!

– Маєте рацію, мосці панове, – говорив голосно але спокійно пан Ярчевський, – я зрадник, рідному краю і на се дам два докази. Ось сей рубець на моїм лиці – то від московської шаблі за те, що зраджував мою батьківщину Польщу-мати, а сі знаки на руках – то від турецьких ланцюгів, якими мене п'ять літ кували в чорній башті в Царгороді, також за зраду Польщі, А ся друга рана ось тут, дивіться, то від татарської

шаблі, коли я заскочив татар на Поділля ясир відбивати. Тоді визволив я в татарських сирівців, між іншими, шістнадцять шляхетських дівчат – я тоді також був зрадником батьківщини. А ви, мосціві панове, з гладкими личками й біленькими ручками, ви патріоти, бо ви вішали народ хрещений, прозваний гайдамаками, які були б добрими синами Польщі, коли б не ви та не ваші диявольські дорадники єзуїти. Своїм нерозумом викликали ви повстання Хмельницького, довели терпеливість сього бідного українського народу до краю, довели отчизну до упадку. Що з нами тепер? Москаль паламарує в нашій хаті, й не вступиться звідси, а ми, місто з'єднатися з народом, піднести його з темноти до стану чоловіка, копаємо далі яму отчизні...

– То хула! Єресь! Інфамія! – все верещала шляхта. – На шаблі його!

– Тихо, панове! -- крикнув Овруцький. Пан Ярчевський за зневагу шляхти відповість як слід – але тепер він мій гість, і волос йому з голови не впаде... – Коли маю за мої слова відповідати, то дайте мені договорити до кінця... – говорив Ярчевський. Вішаєте хлопів-схизматиків за те, що вони невдячні. Скажіть, поклавши руку на серце, за що український народ має вам бути вдячний? Що ви для Його зробили? Невільник вдячності не знає. Зробіть його народом свободним, поставте його поруч себе, а тоді вдячнішого народу не знайдете під сонцем. Ваші маєтки розлючене гайдамацтво руйнувало... у мене не спалили гайдамаки ані одного снопа, не забрали мені й одного телятка. Чому? Бо в мене, в моїх селах нема підданих, нема невільників. Коли повстали бунти народні, мої сусіди-хлопи озброїлися до завзятого опору в моїй обороні, й я був безпечний, Я заможний не менше вас, хоч хлопа я не гноблю. Ви робіть як знаєте... мордуйте далі, слухайте єзуїтів, побачите, який кінець з того буде. Мене зарубайте зараз, я на те готовий. Через те я стану славним, що браття шляхта зарубають мене за слова правди, за щирі слова перестороги, зарубать того, що безліч разів клав своє життя на жертovníку вітчизни. Чому б польська шляхта не мала рубнути тої самої голови, що її не розрубали на полі битви московська та татарська шабля? Однак ви Польщу любите...

– Перестань, вашмосць, – крикнув пан Овруцький і посатанів увесь, – а то й я забуду за обов'язки гостинності...

– Досить! Досить слухали! – кричали шляхтичі, гайдамака сам – на паль його!

Ярчевському не дали більше говорити. Він, зворушений, устав від стола, вклонивсь усім і вийшов. Пан Овруцький моргнув на прислужника й шепнув йому щось на вухо.

Тільки що Ярчевський вийшов за браму замкову, його піймали замкові гайдуки, зв'язали, закрили якимсь килимом і понесли до льоху...

Коли пан Овруцький пошептався з слугою, всі догадалися що се мова за Ярчевського, та що пан Овруцький не подарує йому тої зухвалості.

Усі були з того раді, бо ж то нечувана зухвалість – таким способом в магнатському домі нападати на шляхту та обставати за гайдамак-схизматиків...

Особливо радів з того патер-єзуїт. Він зложив побожно руки й молився за спасення душі того грішника, та лиш очима зиркав то на пана Овруцького, то на шляхту...

– В магнатському домі я ще такої хули не чував...

- І то з уст шляхтича гербового...
- Хто зна, який він шляхтич!
- Заложуся, що то переодягнений гайдамака-запорожець...
- Не може бути, бо говорить по-вченому...
- Гадаєте, що там таких нема? Го-го-то! Я був на Січі й сам переконався. Між тими дияволами трапляються люди дуже освічені.
- Де ж вони тої освіти набралися?
- В тій схизматицькій академії в Києві, що її заснував Сагайдачний, а тоді розширив та підніс Митрополит Могила Петро...

Щоб затерти прикре враження з того, що було з Ярчевським, стали пани ще дужче пити, говорити один поперед другого та вигукувати. Бенкет тягнувся довго. Панство Овруцькі встали від стола й пішли до своїх кімнат. За ними повставали другі, а дехто то так підтягнув, що не міг устати; таким помогли слуги. Решта бенкетувала далі, співала, кричала, а тоді пішли гуляти...

Те саме, що в покоях, діялося й на подвір'ю замковім. Тут понаставляли столів, а на них наклали страви, понаносили напоїв. Пан Овруцький не жалував нічого. Кожний повинен добре пам'ятати його весілля. Гості не жалували собі: їли й пили, скільки влізло.

Смолоскипи стали пригасати. П'яний народ лягав де попало... спочивати. На економії й по селу чути було п'яні крики та співи. Красноставчани поховались, де лиш хто міг. Кожне лякалося напасти.

Х

Тільки що проїхала карета панства Овруцьких, в селі аж, заройлося від слуг усякого росту й роду. Вешталися гайдуки, лакеї, двірські козаки. Усе вбране гарно в кольорах та гербах своїх панів.

Між тою юрбою йшло двоє козаків, які не мали на собі ніяких панських відзнак. Вони йшли несміливо, тинялись по вулиці й розглядали на всі боки здивованими очима.

На дорозі стрінули сотника надвірних козаків пана Потоцького. Він держався бадьоро попід боки, придивлявся до козаків і став уголос сміятися.

- А ви звідкіля, панове гетьмани?

Козаки стали, вклонилися в пояс і не важилися відповідати. Се ще більше розсмішило бадьорого сотника.

- Що ж вам язика задубли, чи що?

- Ми в такому ще не бували, пане полковнику, то й не знаємо, що з нами.

- Чого ж ви сюди приплентались?

- Пан звелів, та й годі. Не сперечатися ж з ним!

- Чиї ви?

- Ми вельможного пана Трачевського... піддані...

- Багато вас приїхало?

- Четверо. Двоє десь загубилося між народом, та ось ми їх і шукаємо: коли не

будемо разом, пан вибатожить...

- Такий то вельможний ваш пан, що з чотирма дурнями на весілля вибирається, а з вас такі козаки, що треба їх на мотузки повпинати...

- Та ми лиш переодягнені за козаків - ми піддані хлопи...

- А на Січі бували?

- Не знаємо, що воно таке є...

- Ех, дурні, от дурнів знайшов на втіху...

. Біля сотника зібралася юрба козаків панських і стали з бідолах сміятися та глузувати...

- Хіба ж тут яке весілля, чи що? - спитав старший козак.

- А ти не знав? Як же ти сюди їхав, не спитавши?..

- Не можна нашого пана питати. Звелить їхати, то кидаємо вила, переодягаємося за козаків і в дорогу...

- Справді ви дурніші, ніж я гадав, а коли й ваш вельможний Трачевський такий мудрий, як ви, то варто поглянути на його...

- Ми голодні, та не знаємо, де тут господа...

— А гроші маєш один з другим? На біса тобі господи, сьогодні пан Овруцький весілля справляє, то й нагодує усіх, йдіть до замку... Але я б вам, лицарям, не радив туди йти, бо там таких голоп'ятників в шию виженуть...

- А мені таки їсти дуже хочеться, - говорив старший козак, скривився так, що всі зареготалися...

- То ходи, я тебе проведу, - каже сотник.

Пішли до корчми. Козак висипав зараз жменю грошей на стіл шинкареві й звелів дати усього, чого забажає душа пана полковника.

Непрошені зараз повиходили й потягли на замок, де сподівалися багатой поживи. Остались козаки з сотником. Він тепер не глузував уже з їх непорадності, а подобрів геть.

Шинкар поставив меду, вина та горілки. Козаки пили мало з цинових михайликів, зате сотникові підливали раз у раз та припрошували його милість не гордувати щирим серцем бідних людей.

- То кажете, пане, що в замку весілля? А чиє якраз?

- Пан Овруцький жениться з дочкою мого пана Потоцького...

- То він ще такий молодий?

- Ха-ха-ха! Старий хрін чуприну сажею мастить, а ще молодій жінки скортіло...

- Я ще зроду не бачив панського весілля.

- Я аж горю з цікавості, та, бач, боюся, щоб пани, побачивши такого голодранця, не посаволили та не сказали, чого доброго, й повісити...

- Чого тобі боятися, ти теж панський козак.

- Поки ще пана допитаюся, то повісять... мій пан не з значних... Коли б мені служити в такого пана, як Потоцький, то не боявся б, - і одежа була б, і колір свій, і я був би справжнім козаком, а не переодягненим мужиком... Та пий, пане, не гордуй, у

мене ще вистачить кошту.

- А твій товариш хто буде? Мовчить, наче води в рот узяв.

- Се мій син рідний, еге ж!.. Я б таки попрохав пана полковника, щоб не прогнівився та позичив нам своєї одежі... ми б пішли на замок подивитись на панське весілля, бо дуже вже кортить на тее диво поглянути.

- Я б уже нічого не пожалів...

- Ну, добре, я позичу вам одежі нашої, та виглядатимете, мов свиня з кульбакою...

Козаки переморгнулись...

- Пане полковнику, батьку! Вік не забудемо - ось тобі дяка, не погордуй, - і викинув жменю червінців перед сотника.

Сотник вийшов з корчми й свиснув. На се прибіг якийсь козак, вони перешепнулися. Сотник вернувся, а за якої півгодини приніс до корчми клунок з одежею.

- Ну, гайда один з другим ось в ту печеру перевдягнутись, - каже, показуючи на бокові двері, - та гляди, щоб часом кунтуша не надів замість штанів...

Козаки пішли переодягатися.

За якийсь час не можна було їх пізнати. Не то що одержні надвірних козаків була інша, гарна, нова, але й вони самі мов не ті стали...

- А триста вашій мамі! - гукнув сотник. - Я гадав, що вийдуть два опудала на горобців, а то справді молодці на диво.

- Здоровий будь, пане полковнику, - говорив старший козак, - даю тобі слово, що вранці одержу віддамо, коли не пропадемо.

Вони вийшли на вулицю, полишаючи коло меду сотника й того козака, що приніс одержу. Йшли бадьоро й гордо, побрязкуючи шаблями...

- Дурні хаами, - говорив сотник, - вдяглося в людську одержу та й зараз голову дере, мов пава...

- А я тобі, сотнику, кажу, що то не мужики, а якісь запорозькі свавільники... Вони ще якесь лихо скоять, а потому піде слава на козаків пана Потоцького. Мужик не держиться так гордо, а шабля його саме, що палиця, а сей - мов той лицар.

Сотникові трохи в голові проясніло. Він справді злякався та досадно йому стало, що так. його перехитрили.

- Справді, Прокопе, побіжи та вели піймати, я трохи випив, то не можу бігти...

Прокіп метнувся з корчми, та по козаках і сліду не стало. Змішалися в юрбі. Прокіп вернувся.

- А що?

- Ото! Як камінь у воду! То певно запорожці.

І він угадав. То був Карпо Кожушенко та його вихованець Остап.

Вони пішли просто до замку.

Сотник сам побіг, та ноги не хотіли його слухатись, і він сів, а зараз по тому й приліг на лаві...

- Лиш бійся Бога, Прокопе, не говори нікому, а то пропали наші голови... Гадав я,

що посміємося з них, а то перехитрили нас, чортові сини.

Як наші козаки ввійшли на замкове подвір'я, то бенкет уже розпочався, й не один уже підцідив так, що бачив дві свічки замість одної.

Вони йшли далі, розштовхуючи юрбу ліктями:

- Місце для вірних слуг ясновельможного пана Потоцького! - гукали.

Прийшли перед самі двері замку. Тут служби стільки снувало, мов у мурашнику, або бджіл перед рійкою... Карпо вгледів якогось старшого лакея.

- Ей, мосцівий пане маршалку, будь ласка, проведи де-небудь у куток, щоб побачити весілля моєї ясної панночки... Я її на руках носив, як ще дитиною була, я старий слуга її батька, - Карпо став утирати сльози рукавом кунтуша, - хай подивлюсь на її щастя...

- До палацу козакам не можна, -- говорив добродушний лакей.

- Коли добра воля, то все можна, казав Карпо та сунув лакеєві в жменю червінця.

- Ходіть за мною... лиш не вилазьте надто на світло. Лакей пішов попереду в сад поза палац, а вони попрямували нишком за ним.

Лакей відчинив якусь невеличку хвіртку й повів їх темними вузькими сіннями. Вони держали один одного за полу, вийшли нагору сходами, йшли знову кудись сходами, аж лакей відчинив якісь малі дверцята, звідкіля вдарило ясне світло великої зали. То була малесенька, на двох людей, галерея під самою стелею зали.

Карпо дав лакеєві ще червінця.

- Сидіть тут тихо, я знов прийду й проведу вас. Лакей пішов, а наші козаки, познімавши шапки з голів, посідали на ослоні й дивилися вниз на панів.

Карпо показав Остапові пана Овруцького, бо пізнав його зараз.

- Його мусимо живого взяти, - говорив він Остапові, я з ним мушу поговорити й привітатися.

Вони бачили, що в залі діялося, чули кожне слово. Чули, що говорили пани, чули, що говорив Ярчевський. Бачили, як пани верещали на його й ними така злість опанувала, що Остап мимоволі стиснув у руці свою шаблю. Вони бачили, як виходив Ярчевський і як пан Овруцький давав знак своєму слугі.

- Буде з нас, - шепнув Карпо Остапові. - Бачиш, що я не брехав, кажучи тобі про панів.

- Куди ж ми вийдемо?

- Козак мусить дорогу знайти.

~ Може б відбити того добрячого шляхтича?

- Відіб'ємо, та не зараз, йому й так нічого не станеться, хіба що в льоху переночує.

Вийшли з свого схову, не зачиняючи дверей. Від того було трохи світла в сіннях. Зійшли сходами вниз, пішли іншими сіннями, знову сходами навпомацки, знову темними сіннями, держачись стіни, аж поки не почули людського гамору, й пішли в той бік. Надибали якісь двері. Через них пробивалося світло щілинами. Увійшли не відразу в якісь просторніші бічні сіни, що вели до головного коридору. Там снувала служба. Як малий човен з незначної річки запливе в головне русло й поплине на бистрих хвилях

могутньої ріки, так і наші козаки пішли сміливо між: юрбу, змішалися з нею й пішли до головних сходів.

На самім порозі зачепив їх якийсь старий слуга й задержав сердито.

- Ви чого тут, хами?

- Не бачиш кольору ясновельможного пана Потоцького? - гукнув грізно Карпо, показуючи на свою шапку, - та пана мого зневажаєш! ~ і штовхнув в груди лакея так, що той трохи не покотився з сходів.

Потім вони, не ждучи, вийшли скоро на подвір'я й замішалися між юрбою. Зараз стали удавати з себе п'яних, кричали, підспівували, не договорювали слів, стали обнімати та цілувати других, кого лише здибали, поки не заплентались під замковий мур. недалеко брами й тут полягали та стали хропіти.

Було се під самою стражницею біля брами.

Коли на замковій башті вибила десята година, каштелян замку викликав старшого над замковим військом, звелів зачинити браму и поставити на баштах варту, причім подав йому гасло на той день. Карпо почув своїм бистрим вухом: "Гасло - Варшава, відзов - варта!" Коли сторож пішов замикати браму, Карпо встав, замуркотів щось спросоння, хотів іти, покотився й упав під саме вікно сторожової хати. Тут було темно. Він підвівся на руках до вікна й бачив, як сторож повісив ключ від брами над своєю постелею, а сам вийшов, щоб порозводити вартових на свої місця.

Того тільки й ждав Карпо. Він знову замуркотів, устав, почав співати, заточуватися, пішов знов між юрбу, знову завернув і так поточився, що бебевхнув перед самими дверми сторожового дому, та так сильно, що аж двері відчинилися. Тепер Карпо шепнув Остапові, й той став муркотіти та заточуватися, поки не зблизився до Карпа й упав біля його.

- Прислони собою світло, шепнув Карпо, щоб мене ніхто не бачив...

Остап устав на ноги й, коливаючися на одному місці, говорив щось сам до себе.

За той час Карпо, мов гадюка, переповз через поріг, схопив ключ з кілка, і вже знов був надворі перед порогом.

- Уставай, товаришу... - говорив сп'яну Остап, - підемо та вип'ємо ще по чарці... за здоров'я нашого ясновельможного па-а-на! Еге ж!

— А ось і шинок! - сказав Карпо, показуючи на двері сторожки. - Гей, шинкарко чорнобрива, ще по чарці дай, а то зацілуємо, еге ж! І, стоячи під дверима, стали у двійку виспівувати охриплими голосами; "Шинкарочко, полтавочко..."

- Еге ж спить, клята, та хай їй всяка всячина, ходім ось туди... Остап миттю зачинив двері вартового дому, а ключ вийняв з

дверей і сховав. Тепер, держачись під боки та заточуючись, поплентались вони далі.

Таким способом вони добули ключа, зачинили двері й ніхто не догадався, що хто-небудь заходив до сторожової хатки.

ХІ

На подвір'ї стали затихати крики п'яної служби. Усе поклялося куди попало й захропіло. Світла гасли. Чути ще було де-не-де крики на економії й по селу.

Стояла ясна зоряна ніч...

Тепер підкралися наші козаки під браму й тихенько відчинили настільки, що один чоловік протиснеться. Карпо став над ровом і в ту ж мить озвався півень раз за разом тричі... То було козацьке гасло.

Тільки смеркалося, вийшли Карпові сотні з балки, де полишали коней, пройшли лісом і засіли в комиші над ставом. Ждали умовленого знаку. Козацтво подалось до брами тихо, без гомону. Здавалося, що то душі замучених людей збираються на весілля свого ката, пана Овруцького.

- Гасло - Варшава, відзив - варта, - шепотів Карпо козакам. - По змозі не проливати крові, п'яних в'язати мотузами...

Козаки відчинили браму на обидва крила й усипались туди, мов пшоно до мішка. В'язали п'яних, мов баранів. Карпо з кількома подався на башту. Вартовий куняв, спершись на свою галябарду. Почувши від Карпа гасло, куняв далі, бо й він трохи випив. Його теж зв'язали. Те саме зробили і з вартовими. Одна частина подалася на економію робити ту саму роботу. Лиш тих, що стояли постоем по селу, не чіпали; тих то вже красноставчани самі почастиють, як дізнаються, яких гостей має пан Овруцький.

- Тепер ходімо, хлопці, на весілля, - говорив Карпо. З шаблею в руці пішов вперед. В палаті ще бенкетували. Музика грала завзято, а пани з гарними панями танцювали. Їм було безпечно за сими грубими мурами, що їх хлопські руки збудували...

Одна частина козаків кинулась по замкових покоях в'язати п'яних панів.

Карпо штовхнув ногою двері до зали, де танцювали пани. Коли став на порозі, гукнув;

- На весілля приходимо, хоч непрохані. А нумо, музики, заграйте й нам, сіромахам!
- Усі, що тут були, задубіли від страху. Пані стали кричати та мліти. Усі збились в одну купу в куток зали, наче отара овець, коли вовк прокрадеться в кошару.

- Панів брати живих на пута, жінок не чіпайте!

В той мент почулися стріли з пістолів в сінях замку.

Кілька панів, почувши галас і крики, вибігло до сіней з шаблями й пістолями. Між ними стояв з шаблею наголо й з пістолем в руці пан Овруцький. Він лаяв в біса гайдамаків.

- Не руште його, братчики! - гукав Карпо, біжачи прямо на нього.

Побіч нього біг щосили Остап.

Пан Овруцький заскреготів зубами. Він догадався, що це ватажок і націлив на його пістоль. Прибіг Остап і в саму пору підбив шаблею руку пана Овруцького. Куля попала в стелю. На шию пана Овруцького впала петля. Він повалився на землю. Його зв'язали цупко. Пручання нічого не допомгло. Було по всьому. Без проливу крові, без всяких заходів, без облоги - попав у руки козацтва сильний панський замок, якого не могла

взяти жодна козацька ватага. Попався в руки козацьких месників гордий пан, споконвічний гнобитель козацького роду.

Козаки раділи.

- Ходімо, хлопці, повечеряти, - може пани не з'їли ще всього!.. Панас Чабан з своєю сотнею буде сторожити нашу безпеку. Зачинити браму й поставити сторожу по баштах. Твоя сотня, Панасе, не сміє доторкнутися до михайлика.. За се відповідаєте вашими головами. Ми дамо лад панам.

Пішли до великої зали. Тут в куточку сиділи налякані пані. Вони плакали й молилися.

Карпо Кожушенко сів на м'якенькій канопі й звелів привести перед себе пана Овруцького.

- Пізнаєш мене, пане Овруцький?

Пан Овруцький стояв перед ним із зв'язаними позаду руками. Він дививсь з погордою й злістю на козаків.

- Я тобі пригадаю, пане. Я, Карпо Кожушенко, колишній твій підданий. Моїх батьків звелів ти киями на смерть забити, а мене втопити, як щеня. Я забрав у тебе сина, але се не був ще край моєї помсти. Розплата послідує зараз.

Пан Овруцький здригнув усім тілом. Він рвонувся так, що аж посторонки на руках затріщали.

- Коли б у мене не зв'язані руки, я б тебе задушив руками.

- Хлопці, розв'яжіть його, а то ще скаже, що хам його боїться.

Розтягли мотуза. Овруцький не міг з дива отямитись, що з ним робиться.

- Віддай мені сина мого, я все тобі прощу, майно моє віддам...

- Чи бачив хто такого панського дурня? Ні прощення, ні твого майна я в тебе не прошу. Я кивну лиш пальцем, і зараз висітимеш, або на колу стримітимеш. Давно тобі се належить, та я не таке для тебе придумав. І сина я тобі віддам, та ще й зараз. Остапе! Привітайся з твоїм рідним батьком! Бачиш, пане, як гарно я твого сина виховав! Він козак душею й тілом. Він в таборі твоїх ворогів...

Усі стояли здивовані. Пан Овруцький дивився здивованими очима на всіх й, не довіряючи, придивлявся до Остапа.

В Остапа зашуміло в голові. Йому нагадалося відразу щось давнє, дуже давнє, мов крізь сон, крізь мряку. Нагадалися йому дитячі літа, панські покої, розкоші. Йому вдавалося, що він тепер якраз прокинувся з якогось сну й не може ще отямитись.

З цієї задуми вирвав його чортівський сміх пана Овруцького. Такий сміх він колись давно чував і дуже його лякався.

- Ти брешеш, хаме, - кричав пан Овруцький, - ти так мене мучити хочеш, глузуєш з мене. Ти давно замучив мою дитину, а може й з'їв її з помсти, бо ти гірш людоїда.

Карпо на ту зневагу а ні вусом не моргнув.

- Ану поглянь за праве вухо тому козакові, - що там побачиш? А може ти й не знаєш, що в твоєї дитини був червоний знак за правим вухом? Се ж пам'ятка по твоїх кривавих вчинках, коли твоя вагітна жінка налякалась проливаної тобою козацької

крови... Ну, подивись, тоді, може, й не скажеш, що я брешу.

Пан Овруцький наблизився до Остапа, який стояв непорушно. Він подивився за праве вухо. ‘

Відразу не той став. Його лице повеселішало, очі заблищали радістю...

- Справді! Боже мій, слава тобі! Станіславе, Стасю мій! Скільки я сліз виплакав за тобою, а тепер на старість мою вертаєшся до мене живий і здоровий!

Пан Овруцький, розняв руки, щоб обняти Остапа!

Остап відступивсь.

Козаки дивились, що з того вийде.

Остап каже:

- Не брудни мене твоїми руками. На них ще не засохла невинна кров хрещеного народу, моїх братів. Чував я за тебе багато, почув я з твоїх уст недавно ще, як ти хвалився нищити народ безвинний, що тебе годував кривавою працею... Ти мені не батько, я тобі не син. Я козак, що заприсягся карати й нищити панів, до яких і ти належиш. Подякуй Богові, що я про те дізнався, а то тебе власною рукою зарізав би. Тепер годі, бо в мене твоя кров, але я знати тебе не хочу - душогуба... Ось де мій батько!

Остап підбіг до Карпа, присів біля нього на землі й став цілувати його руки...

Пан Овруцький не сподівався того. Він дивився на те божевільними очима.

- Мій син відрікається мене. Гайдамаку батьком зове та руки цілує - горе мені!

Пан Овруцький почервонів увесь, мов буряк, захитався й упав на землю неживий... Наступила довга мовчанка. Остап устав.

- Помоліться, братчики, зі мною за душу грішника. Сором такого батька мати, та все ж то моя кров...

Остап став навколішки біля трупа й почав молитися, закривши долонями очі.

- Я тепер пан цього замку й майна, - гукнув Остап, випрямившись. - Прикликати сюди маршалка цього замку, розв'язати всіх панів і привести сюди.

Козаки розбрелися. От ватажок наш штуку втяв, хто такого сподівався? Та що воно ще буде? - гуторили між собою, розтинаючи панам пута на руках.

Привели до Остапа старого наляканого маршалка. Шляхта посходилася.

- Пізнавай мене й засвідкуй перед шляхтою, хто я такий. Маршалок уже чув, що тут скоїлося. Він поглянув Остапові за

вухо й сказав:

- Свідкую перед Богом та ясновельможними панами, що це є ясновельможний Станіслав Овруцький, пан сього замку, який кілька літ тому загинув. Пізнаю його по от сім знаку, по цій червоній плямі.

Шляхта дуже здивувалася.

- А, може, й це ще нащось придасться, - говорив Карпо, виймаючи з гаманця золотий хрестик.

Маршалок подивився на хрестика:

- Так воно справді.

- Слухайте тепер мене, - гукав Остап, - ви, пани й пані, не лякайтесь нічого. Нікому й волос з голови не може впасти. Ви гості цього замку й мої. Вам, мої товариші, належить окуп військовий за цих бранців. Беріть усе золото, срібло, яке знайдете в цьому замку, це вам вистачить, а їх не займайте, - я вас прошу. Мені цього не треба, я ваш товариш в долі й недолі до смерті. Беріть усе! Ви, пани, забирайтесь зараз вранці з своїми статками, бо поки сонце стане на південь з цього замку зостанеться руїна. Людською кривдою він ставився, нехай пропада!.. Нуте, хлопці, прикликати мені всіх красноставчан! Вже дніє надворі. Їм я теж маю дещо сказати. Надворі розвиднілося. Світла в замку блідли...

- Є тут між вами який реєнт? - питав Остап панів.

Виступив старий шляхтич.

- Пиши, пане, грамоту, що я, Станіслав Овруцький, пан цього замку й усіх сіл до того приналежних, усім моїм підданим даю на вічні часи волю. Знімаю з них панщину й усякі повинності, а за те, що вони стільки літ на мого батька й діда працювали, віддаю їм на власність усю землю з лісами, ріллями й ставами, цю, що тепер мають і яка належала до економії. Усе напиши докладно, аби людям по тому не було клопоту.

Поки спорядили грамоту, Остап звелів виносити все багатство на замкове подвір'я. Усе те припало на здобич козакам. Пани-шляхта дуже були раді, що вийшли з цілою шкурою, збирали мерщій свою мізерію й виїздили з замку. Вже стало ясно надворі, як посходилися красноставчани на замок. Спочатку боялися якої біди, та, бачачи козаків, заспокоїлися.

Остап вийшов на ганок і звелів реєнтови прочитати грамоту.

Люде не могли з дива отямитись, що воно таке сталося. Народ дуже зрадів.

- Тепер у мене прохання до вас, люде добрі. Усе, що тут є, то ваше. Та я вас ще прошу, не проклинайте мого батька та помоліться за його душу, простіть його так, як хочете, щоб Господь простив вам на страшнім суді.

Остап, зворушений, зійшов по ступнях на подвір'я й тут обняв першого діда, якого стрів, і поцілував. Се був Прокіп Верета. Він спирався на палицю - руки й ноги у нього тряслись.

Народ став плакати з радощів:

- Нехай пану Господь простить...

- Нуте, хлопці, - гукав Остап. - Я й забув. Пошукати мені десь у льоху того шляхтича, якого вчора замкнули за правдиве слово.

Народ кинувся шукати. Слуги зараз показали. За хвилинку вивели зв'язаного Ярчевського.

Він, коли дізнався, що тут сталося, дуже зрадів і обняв Остапа.

- Спасибі, пане-брате, - таким ділом змиєш усі гріхи твого нещасливого батька, якому єзуїти розум затьмили.

- Еге ж! А де єзуїт, славний капелан?

- Ото! Йому одному не повелось, - говорив один козак. - Його зразу повісили.

- Тепер ідіть собі, люди добрі, додому, - привітайте від мене своїх жінок та діток, -

грамоту віддаю вашій старшині громадській...

- Грамоту треба занести до актів, - каже реєнт.

- Роби, як знаєш, аби добре було й по закону. А тепер, хлопці, прошу вас, зруйнують це прокляте кубло, щоб не зосталося й каменя на камені. Я вже не пан його, а простий козак, ваш товариш. Тепер ти, батьку отамане, приказуй далі.

Карпо розпорядивсь, як треба. Навантажили вози усяким добром. Замок згорів, а решту поруйнували, підпаливши порох у льохах. Козаки" відпочивши між красноставчанами, помандрували на Січ.

Карпо передав ватагу найстаршому сотникові, а сам з Остапом поїхав у ліс, у балку, поклонитися могилі незабутнього діда Охріма та навідатися до Максима.

КІНЕЦЬ

Примітки: 1 Богдан Хмельницький (1648-1657)

* За перемир'ям 1667 знову частина земель України (до річч і місто Овруч) увійшло до Польщі.

2 Іван Виговський (1657-1659)

3 Юрась (Юрій) Хмельницький (1659-1663)

4 Павло Тетеря, правобережний гетьман (1663-1665)

5 Іван Брюховецький, лівобережний гетьман (1663-1668)

6 Степан Опара, правобережний гетьман (1665)

7 Петро Дорошенко (1665-1676)

8 Суховієнко, кошовий гетьман (1668-1669)

9 Дем'ян Многогрішний, лівобережний гетьман (1668-1672)

10 Михайло Ханенко, правобережний гетьман (1669-1674)

11 Іван Самойлович (1672-1687)

12 Іван Мазепа (1687-1709)

13 Іван Скоропадський (1708-1722)

14 Пилип Орлик, гетьман в еміграції (1710-1742)

15 Павло Полуботок, наказний гетьман (1722-1724)

16 Данило Апостол (1727-1734)

17 Кирило Розумовський (1750-1764)

18 Петро Конашевич Сагайдачний (*1570, Кульчиці — 10 березня 1622, Київ) — шляхтич червоноруський з Перемишльської землі, козацький ватажок, кошовий отаман Війська Запорозького, Гетьман реєстрового козацтва